

ISSN: 2181-3027

SJIF: 4.995

VOLUME-13
ISSUE-2
July-2022

PEDAGOGS

International research journal

Google
Scholar

pedagoglar.uz

PEDAGOGLAR.UZ

Scientific Research Center

PEDAGOGS

legal, medical, social, scientific journal

IN ALL AREAS

Volume-13, Issue-2, July – 2022

TAHRIRIYAT | EDITORIAL

Editor in chief

Saidova Mohinur Jonpo'latovna

Executive Secretary

Abdurahmonov Boburjon

*He is mathematic teacher at**Uzbekistan District 49 Secondary School***Preparing for publishing**

Xoliqov Toxirjon Shavkatjon ugli

Bosh muharrir

Saidova Mohinur Jonpo'latovna

Mas'ul kotib

Abdurahmonov Boburjon

*O'zbekiston tumani 49-umumiy o'rta**ta'lim maktabi matematika fani o'qituvchisi***Nashrga tayyorlovchi**

Xoliqov Toxirjon Shavkatjon o'g'li

TAHRIRIYAT KENGASH A'ZOLARI | EDITORIAL BOARD MEMBERS

Inobatxot Mirzaraximova*Rishton tuman XTB mudiri****Umida Barzieva****Farg'ona viloyat xalq ta'limi boshqarma metodisti****O'rinov Ahmadjon Qo'shaqovich****Farg'ona Davlat Universiteti, Matematika fanlari doktori, professor****Toshboltayev Muhammadjon****Toshkent mashinasozlik institute, Texnika fanlari doktori, Professor****Qodirov Nabijon O'lmasovich****O'zbekiston xalq ustasi, (usta kulol)****Turdiyev Azizbek Anvarovich****O'zbekiston madaniyat va san'at vazirligi, journalist****Ne'madaliyev A'zam Muhammadjonovich****Cyberlayn firmasi asoschisi, iqtisod fanlari nomzodi, PhD****Mohinur Saidova****Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent****Sharifaxon Xakimova****Farg'ona tumani 4-maktab matematika fani o'qituvchisi*

TAHRIRIYAT MANZILI | EDITORIAL ADDRESS

UZB: 712000. *Farg'ona viloyati, Rishton shahri, Istirohat bog'i ko'chasi 24-uy*
www.pedagoglar.uz, E-mail: info@pedagoglar.uz Tel: +998 90 905-14-30

ENG: 712000. *Fergana region, Rishtan city, Park park street 24*
www.pedagoglar.uz, E-mail: info@pedagoglar.uz Tel: +998 90 905-14-30

O‘ZBEK TILI VA QOZOQ TILI FONETIK HODISASIGA BIR NAZAR

Abduraxmanova Asem Erg‘ali qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya

Maqolada o'zbek tilining paydo bo'lish tarixi va o'zbek tilining yozuv turi haqida so'z yuritiladi. O'zbek va qozoq tillarining fonetik hodisalari haqida qisqa ma'lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: etnik guruhlar, adabiy til, sovet hokimiyati, fonetik hodisalar, diftonglashuv, komponent.

Annotation

The article discusses the history of the Uzbek language and the typeface of the Uzbek language. Brief information about phonetic phenomena of Uzbek and Kazakh languages is given.

Keywords: ethnic groups, literary language, Soviet power, phonetic phenomena, diphthongization, component.

Аннотация

В статье рассматривается история узбекского языка и шрифт узбекского языка. Дана краткая информация о фонетических явлениях узбекского и казахского языков.

Ключевые слова: этносы, литературный язык, советская власть, фонетические явления, дифтонгизация, компонент.

O‘zbek tilining paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi uning ona tilida so‘zlashuvchilarning tarixi bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbek xalqi kabi bir millatning paydo bo‘lishi turkiy va eron tillarini birlashtiruvchi bir qator etnik guruhlarining birlashishi bilan bog‘liq edi. Buni orasida katta farq bo‘lgan o‘zbek lahjasidagi dialektlarning ko‘pligidan bilish mumkin. O‘zbek tilining rivojlanish tarixini uch bosqichga bo‘lish mumkin: qadimgi turkiy, qadimgi o‘zbek va zamonaviy

o‘zbek tili davrlari. O‘zbek tili qipchoq, o‘g‘uz, qorluqchigiluygur kabi 3 ta til birligi sifatida shakllanib, murakkab dialektal tarkibi bilan ajralib turadi. Unda 3 ta asosiy lahja guruhi bor. Bular: qorluqchigiluyg‘ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o‘g‘uz lahjasi. Bu lahja guruhlari tarkibidagi ko‘plab shevalar o‘zaro fonetik, leksik va qisman morfologik jihatdan o‘zaro farqtansada, ularning barchasi ham milliy O‘zbek tilining, adabiy O‘zbek tilining shakllanishida u yoki bu darajada ishtirok etgan. O‘zbek tilining lahjalari orasida, odatda, qorluqchigil lahjasi hamda uning tarkibiga kiruvchi shevalar o‘zbek adabiy tilining tayanch shevalari deb hisoblanadi. O‘zbek adabiy tilining me‘yorlarini belgilashda Toshkent shevasi fonetik jihatdan. Farg‘ona, Andijon shevalari esa morfologik jihatdan tayanch shevalar deb olingan.

Qadimgi turkiy til deganda V-XI asrlarga tegishli. Turklar Sirdaryo, Amudaryo va Zarafshon qirg‘oqlari bo‘ylab hind-eron qabilalari aholisini asta-sekin chiqarib yuborishgan. Aloqa vositasi qadimgi turkiy til bo‘lib, uning asosida keyinchalik ko‘plab Osiyo tillari paydo bo‘lgan. Bugungi kunda qadimgi turkiy yozuvning faqat o‘sha davrga tegishli madaniy yodgorliklarda tasvirlangan qismlari mavjud.

Qadimgi o‘zbek tili. Ikkinchi bosqich XI-XIX asrlarga to‘g‘ri keladi. Shu vaqt ichida o‘zbek tili ko‘plab qo‘shni tillar ta‘sirida rivojlandi. Tilning shakllanishiga birlashgan va rivojlangan adabiy tilni yaratgan shoir Alisher Navoiy ulkan hissa qo‘shdi. Bu shaklda u IX asrning oxirigacha o‘zgarishsiz ishlatilgan.

Hozirgi o‘zbek tili. XX asrda zamonaviy o‘zbek tilining shakllanishi boshlandi. Butun O‘zbekiston aholisi tomonidan tan olingan Farg‘ona lahjasi uning asosini tashkil etdi. Aholining aksariyati sartiya tili deb biladigan ushbu lahjada gapirishgan va uning karnaylari sartlar deb nomlangan. Etnik sartlar o‘zbek xalqiga tegishli emas edi, ammo o‘tgan asrning 20-yillarida “sart” so‘zidan voz kechildi va mamlakat aholisi o‘zbeklar deb nomlana boshladi. Adabiy til normalari yanada demokratiklashdi, bu esa uni ancha soddalashtirdi.

Butun rivojlanish tarixi davomida o‘zbek tilida uch xil yozuv mavjud edi. O‘tgan asrning 20-yillari oxirigacha o‘zbeklarning etnik guruhi arab alifbosiga asoslangan edi. Sovet hokimiyati paydo bo‘lishi bilan yozuv bir qator islohotlarga duch keldi. So‘ng 1938 yilgacha Lotin alifbosi ishlatilgan, keyin esa kiril alifbosiga o‘tilgan. O‘zbekiston

Respublikasi mustaqil davlatga aylangandan so‘ng 1993 yilda yana lotin alifbosi qaytarildi. Bugungi kunda o‘zbek yozuvida arab harflari, lotin va kirill harflari parallel ravishda qo‘llanilmoqda. Katta avlod kirill grafikasini afzal ko‘radi, chet elda yashaydigan o‘zbeklar esa arab harflariga o‘rganishgan. Maktablarda o‘qivchilar lotin tilida o‘qishadi, shuning uchun o‘quvchilar va o‘quvchilarga Sovet davrida nashr etilgan kitoblarni o‘qish juda qiyin. O‘zbek tili fors tilidan olingan so‘zlarga boy. XX asrda lug‘at rus tilidagi so‘zlar bilan sezilarli darajada boyitildi va bugungi kunda u ingliz tilidagi so‘zlar bilan jadal ravishda to‘ldirilmoqda. Davlat dasturiga muvofiq, o‘zbek tilini boshqa tillardan olingan so‘zlardan tozalash boshlangan.

O‘zbeklarning ajdodlari, barcha turkiy xalqlar qatori, 5—8-asrlarda urxunenisey yozuvidan va boshqalar qadimiy yozuvlardan foydalanganlar. 11-asrdan 1929-yilgacha arab grafikasi asosidagi, 1929—40 yillarda lotin grafikasi asosidagi (q. Eski o‘zbek yozuvi, O‘zbek lotin alifbosi) yozuvdan foydalanilgan. 1940-yildan rus grafikasi asosidagi yo‘zuv joriy etilgan. 1993-yil 2-sentyabr da O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida» qonun qabul qildi. Ushbu qonun 1995-yil 6-mayda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tegishli o‘zgartishlar bilan qayta qabul qilindi va «Davlat tili haqida»gi qonun bilan bir qatorda, uning davomi sifatida bosqichmabosqich amalga oshirilmoqda.

O‘zbek tilini ilmiyqiyosiy o‘rganish asosan Alisher Navoiyning «Muhokamat ulla‘g‘atayn» asaridan boshlangan. Hoz. O‘zbek tilini atroflicha, chuqur o‘rganishga esa XX-asrning 20-y. laridan kirishilgan. Bu sohadagi dastlabki tadqiqotlarni Fitrat, Elbek, Ashurali Zohiriy, Ye. D. Polivanov, G‘ozi Olim Yunusov va K. K. Yudaxinlar boshlab berishgan bo‘lsa, 30—70-y. larda S. Ibrohimov, O. Usmonov, A. G‘ulomov, A. K. Borovkov, V. V. Reshetov, U. Tursunov, 3. Ma‘rufov, I. Qo‘chqortoyev, A. N. Kononov, F. Abdullayev, Faxri Kamol, Sh. Shukurov, I. Rasulov o‘zbek tilshunosligi rivojiga munosib hissa qo‘shdilar. Hoz. kunda o‘zbek tilshunosligini rivojlantirish, O‘zbek tilini yangicha metodlar asosida har tomonlama o‘rganish o‘tgan asrning 50-y. laridan boshlab fanga kirib kelgan Sh. Shoabdurahmonov, G‘. Abdurahmonov, M. Asqarova, A. Hojiyev, A. Rustamov, A. M. Shcherbak, E. Fozilov, Sh. Rahmatullayev,

M. Mirtojdiyev, M. Sodiqova, E. Begmatov, Q. Mahmudov, A. Nurmonov, H. Ne'matov va boshqalar tilshunoslar tomonidan amalga oshirilmoqda. Shuningdek, Germaniya, AQSH, Yaponiya, Janubiy Koreya va boshqalar mamlakatlarda ham O'zbek tilini o'rganishga katta e'tibor berilmoqda.

O'zbek tili va qozoq tilining o'xshashliq jixatlari ko'p. Jumladan fonetik hodisalari. O'zbek tili va qozoq tilida fonetik ozgarishlar ikki turga bo'linadi, ular kombinatorlik ham pozitsion o'zgarishlar bo'lib. Qozoq tilida bu o'zgarishlarning ichida yana bo'linib ketish hodisasi bor. Anlauat so'z bo'shidagi tovushlarning o'zgarishlari, inlaut so'z ortasidagi tovushlarning o'zgarishlari, auslaut so'z oxiridagi tovushlarning o'zgarishi.

Fonetik hodisalarning tasnifi bo'yicha; singarmonizm qozoq tilida saqlandan lekin o'zbek tilida saqlanmagan. O'zbek tilidagi siperezis, geminatsiya, degeminatsiya, spirantizatsiya o'zgarishlar qozoq tilida yoqligi bilan farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. H. Jamolxonov Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, “Talqin” 2005.
2. A.E Abduraxmanova O'zbek va qozoq tillari tarixiga bir nazar INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE "MODERN PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY: PROBLEMS AND SOLUTION" (London) 2-part, 2-716 pages. (702-704)
3. R.R. Sayfullayeva, B.R. Mengliyev, L.R. Raupova, M.M. Qurbonova, M.Q. Abuzalova, D.N. Yo'ldosheva Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, “Innovatsiya-Ziyo”, 2020.
4. Qozoq tili ensiklopendiyasi. Almaty, 1948.

**IQTISODIYOTNI BOSHQARISHDA XIZMAT KO‘RSATISH SOHASINI
TRANSFORMASIYALASH USTUVOR VAZIFA HISOBLANADI**

*Payazov Murod Maksudovich, Candidate of Economics, dotsent. Doctoral student of the
Fergana Polytechnic Institute, Department of Management*

Annotatsiya. Ushbu maqolada aholi hayot sifatini ta’minlashda raqamlashtirish, transformatsiyalashda davlat tizimi, ishlab chiqarish korxonalari, aholining internetdan foydalanishi, bu borada hududlardagi xolatning xizmat ko‘rsatish tizimiga ta’siri natijasida aholi hayot sifatini oshirish uchun raqamlashtirishdagi zarur vazifalar yoritildi.

Kalit so‘zlar: raqamlashtirish, xizmatlar, transformatsiya, elektron hukumat indeksi, sun’iy intellekt.

**В УПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИКИ ТРАНСФОРМАЦИЯ СФЕР УСЛУГ
ЯВЛЯЕТСЯ ПРИРИТЕТНЫМ НАПРАВЛЕНИЕМ**

Паязов Мурод Максудович, к.э.н,доц. Докторант Ферганского политехнического
института, кафедры “Менеджмент”.

Аннотация: В данной статье описаны задачи цифровизации по повышению качества жизни населения в результате влияния ситуации на систему обслуживания в регионах, государственную систему, промышленные предприятия, с использование интернета, IT-технологии.

Ключевый слова: цифровизация, услуги, трансформация, индекс электронного правительства, искусственный интеллект.

**IN THE MANAGEMENT OF THE ECONOMY, THE
TRANSFORMATION OF THE SERVICE SECTOR IS A PRIORITY**

Payazov Murod Maksudovich, Candidate of Economics, dotsent. Doctoral student of the
Fergana Polytechnic Institute, Department of Management.

Abstract: This article describes the tasks of digitalization to improve the quality of life of the population as a result of the impact of the situation on the service system in the regions, the state system, industrial enterprises, using the Internet, IT technology.

Keywords: digitalization, services, transformation, e-government index, artificial intelligence.

KIRISH.

Aholi hayot sifati to‘g‘risida gap ketganidan men birinchi navbatda O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyovning quydagi so‘zlarini yodga olaman: “Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak”-degan so‘zlari yodimga tushadi. Davlatni tashkil topishida, uning ravnaqidagi xalqning o‘rni va roli muhimligini muhtaram Prezidentimiz birigina shu so‘zlari bilan anglatib qo‘ydilar. Aholining hayot sifati ham aynan shu shiordan kelib chiqadi. Aholi uchun, uning yashashi, kamol topishi va ertangi orzu –umidlarini ruyobga chiqishida imkon darajasida har bir ishga ilmiy yondoshsak, imkon darajasida halqning og‘irini engil qilib oilasi, madaniy dam olishi, ilm olishi, shaxsiy ishlari, xobbisiga ham etarlicha vaqt ajrata olish imkonini qilib bera olsak bu davlatning jamiyat oldidagi ulkan saodatli ishlarni bajarayotganligidan dalolat beradi. Ayni mana shu vazifalarni amalga oshirishda aholi ehtiyojlari uchun raqamli transformatsiyalash jarayonlarini amalga oshirishimiz lozim bo‘ladi.

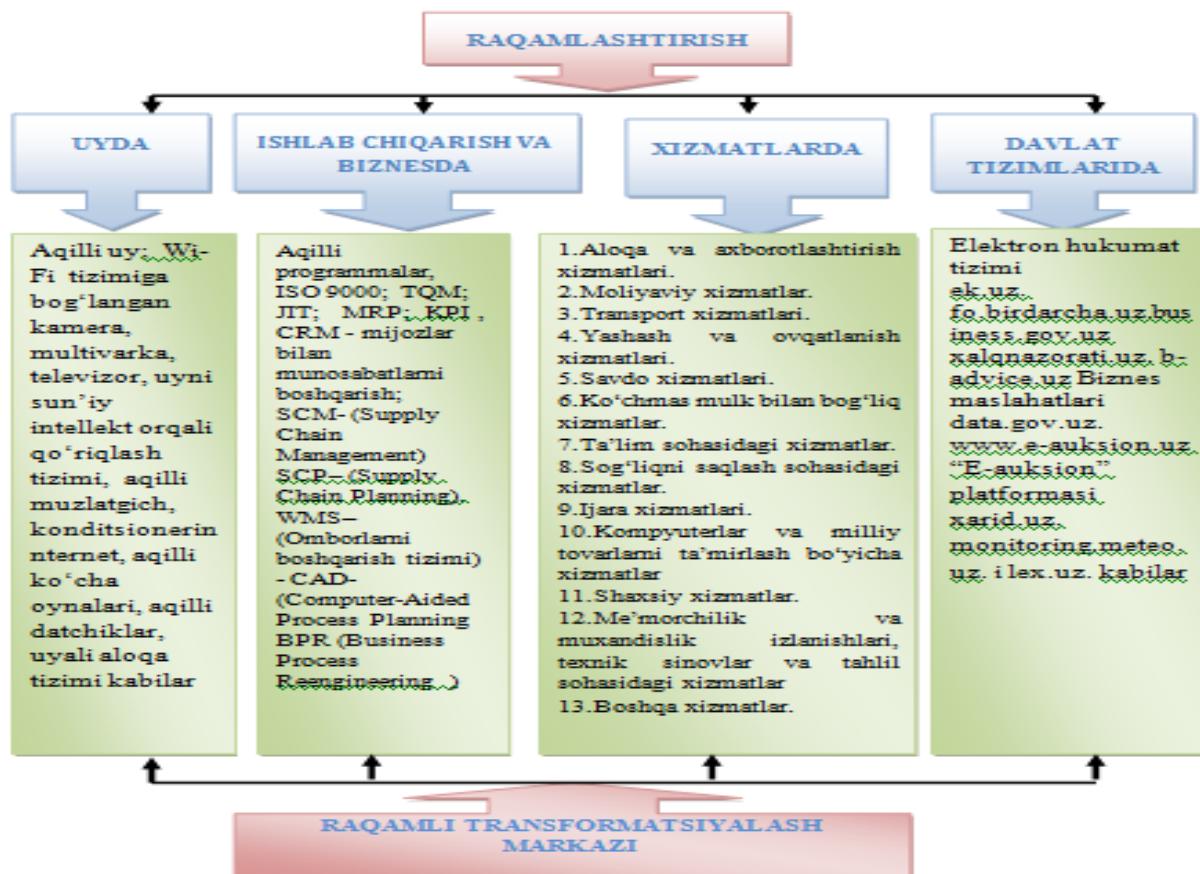
Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlash jarayonida dialektik tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, ilmiy abstraksiya, monografik kuzatuv. Tizimli va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Zamonaviy ish yuritish uslublari, texnika va texnologiyalar, IT-programmalaridan, bosqichma-bosqich sun‘iy intellektdan ham inson manfaatlarini, aholining turmish darajasi, ishlash va yashash sharoiti ta‘minlashda, umumiy qilib aytganda aholining hat sifatini ta‘minlashda foydalanish davlat va jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy holatida ijobiy ush sur‘atlarini ta‘minlaydi. Shuning uchun ham xizmatlarni bosqichma- bosqich raqamli transformatsiyalash zarur. “Transformatsiya –bu iqtisodiy faoliyatning tuzilma, shakl va usullarini qayta shakllantirish, uning maqsad yo‘nalishlarini o‘zgartirishdir”[1]. Lotin tilidan tarjima qilinganida “transformatsiya” atamasi qayta shakllantirish, o‘zgartirish degan ma‘nolarni anglatadi. “Transformatsiya” tizimning tuzilishi, tartibidagi o‘zgarishlar natijasida iqtisodiy tizimning tubdan o‘zgarib eski tartib (uning alohida sohasi) yangisi bilan almashiriladi”[2]. “Jamiyatning global transformatsiyasi” tushunchasidan foydalangan E.Toftler: “Bu bir iqtisodiy tartibning tarkibiy xususiyatlaridan boshqa tartibning o‘xshash xususiyatlari bilan almashish jarayoni, buning natijasida butun iqtisodiy tizim tubdan o‘zgaradi. Ayrim davlatlar va mamlakatlarda iqtisodiy tartibdagi o‘zgarishlar turli sabablarga ko‘ra ro‘y berishi mumkin: ketma-ket evolyusiya jarayonlari (endogen transformatsiya) yoki insonlarning ongli harakatlari (ekzogen transformatsiya) natijasi bo‘lishi mumkin”[3].

Yuqoridagi ilmiy qarashlarga murojlat qilgan holda, transformatsiya tushunchasini raqamli transformatsiyalanish nuqtai nazaridan, shu jumladan xizmatlar bozorni raqamli transformatsilash qanday kechadi degan savolga javob topadigan bo‘lsak, bunda xizmatlar sohasining tarkibiy xususiyatini zamonaviy tartib xususiyatlari bilan to‘ldirish orqali ketma-ket evolyusion jarayonlarni amalga oshirishimiz lozim bo‘ladi. Transformatsiya bo‘yicha tajriba bosqichma-bosqich shakllanib

boradi va natijada yildan-yilga transformatsiya jarayonlarining chuqurlashib borishi xizmatlar bozorini tez sur’atlar bilan rivojlanishini ta’minlaydi

Butun dunyo raqali texnologiyalardan foydalanmoqda. Iqtisodiyoti, ijtimoiy hayot tarzi ham. Raqamlashtirish – bu hayot va ishlab chiqarishning turli sohalariga zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etishdir. Raqamlashtirishni biz quyidagi tizimga solvolamiz; uyda; ishlab chiqarish va biznesda, xizmat ko’rsatishda, davlat tizimlarida(qarang: 1-Rasm).

1-Rasm. Muallif ishlanmasi.

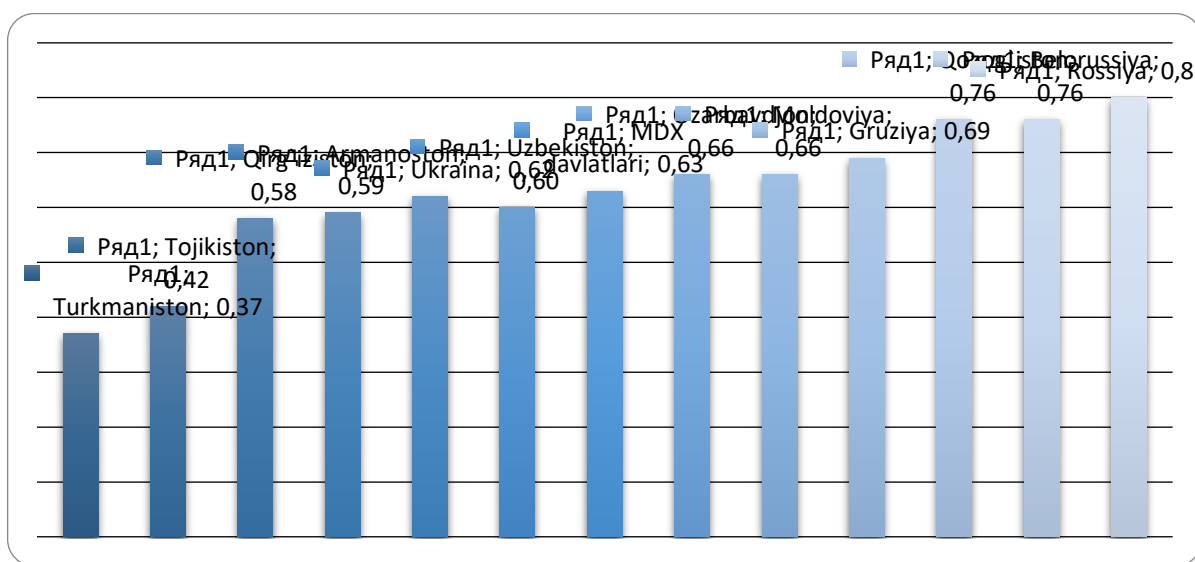
Ushbu tizimlarni to'liq transformatsiyalashimiz bugungi sharoitda bir qancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunga birinchi navbatda internet tezligi, ikkinchi navbatda etakchi kompyuter programmalari bilan ishlay oladigan etuk mutaxassislarning kamligidir. SHu bilan birga tizimda raqamli texnikalar chet eldan keladi. Yuqori investitsiyani talab qiladi.

XXI asrda xizmatlar bozoriga informatika dasturlarining ommaviy kirib borishi, axborot va aloqa texnologiyalaridan keng foydalanish, internet va mobil aloqa vositalardan keng ko'lamda foydalanish, axborot aloqa texnologiyalariga erishish arzonligi aql bovar qilmas innovatsiyalar dunyoning hayot tarzini tubdan o'zgartirib yubordi, qisqacha qilib aytganda hamma soha raqamli transformatsiyaga uchradi.

Internet qidirish bazasi Web, Netscape, Internet Explorer, Google Chrome, Mobil Internet, Facebook, WatsApp, Telegram, Imo, katta ma'lumotli texnologiyalar (Big Data), blokchayn

texnologiyalari, neyron taromoqlar(sun’iy intellekt), 3D qurilmalar, aqilli sensorlar, virtual va to’ldirilgan reallik texnologiyalari, “Blokcheyn” texnologiyalari, globall elektron tijorat marketpleys savdo platformalari (V2V, V2C, V2V), Uber- ekotizimlarsiz platforma, Apple va Alibaba Group kompaniyalari va boshqa shu kabi raqamli xizmatlar bozorga kirib keldi. Ushbu xizmat turlari barcha tarmoqlar faoliyatining raqamli transformatsiyalanish jarayonlarini tezlashtirib yubordi

Tahlillar. Keling davlat tizimlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi qandayligini qo’shni davlatlarining elektron hukumat indeksi bilan solishtirib ko’raylik. (qarang: 1-rasm) Raqamli iqtisodiyotning rivojlanganlik darajasini elektron hukumat sanaladi. Quyidagi jadval orqali mamlakatlardagi elektron hukumat indeksi bilan tanishib chiqishimiz mumkin:

1-rasm. Elektron hukumat indeksi[4]

Ushbu holatda O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun imkoniyatlar, shart-sharoitlar etarlicha ekanligini ko‘rsatmoqda. Demak, raqamli iqtisodiyotni rivojlanishi uchun imkoniyatlari mavjud ekan, unda korxonalar va tashkilotlarning internetga ulanganlik holati qanday? Internetga ulangan korxonalar va tashkilotlar ulushi O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha 2015 yilda 21,6 foizni tashkil etgan bo‘lsa 2020 yilda bu ko‘rsatkich 21,1 foizni tashkil etgan (qarang: 1-jadval). Hatto 2015 yilda eng yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lgan Toshkent shahri 2015 yilda 37,7%ni tashkil etgan bo‘lsa 2020 yilda bu ko‘rsatkich 30,7 foizni tashkil etmoqda. Eng past ko‘rsatkich Surxondaryo viloyatida. Lekin umuman olganida O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha ushbu ko‘rsatkichlar ancha past darajada hattoki 50 foizga ham chiqmagan. SHuni anglab etishimiz lozimki korxonalar va tashkilotlar birinchi navbatda zamonaviy kompyuter texnologiyalari bilan qurollanmas ekan keyingi bosqich vazifalarimizni amalga oshirishimizda to‘siqlar vujudga keladi. Ushbu sharoitda mamlakatimizda sanoat korxonalarining rivojlanishidaraqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi. Xorijiy mamlakatlarning tajribasi ko‘rsatishicha,

raqamlitexnologiyalarning iqtisodiy sohalarga joriy etishga to'sqinlikqilgan asosiy muammo telekommunikatsiya infrastrukturasi va aloqaning yaxshi emasligi. Kam investitsiya kiritilish natijasida AKT tayanch aloqa stansiyalari zichligi past bo'lgan va bu internet, mobil xizmatlar yaxshi ishlamasligini keltirib chiqargan. Natijada raqamli iqtisodiy o'sish va uning muhim tarmog'i sanoatning o'sishini kamaytirgan va raqamli uzilishlarni keltirib chiqargan.

1-jadval

Internetga ulangan korxonalar va tashkilotlar ulushi[5]

№	Hududlar	Yil yil oxiriga %da					
		2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	O'zbekiston Respublikasi	21,6	25,9	27,2	27,5	26,2	21,1
2	Toshkent sh.	37,7	42,8	44,5	43,2	39,5	30,7
3	Navoiy	30,7	34,1	33,0	42,5	35,3	31,9
4	Xorazm	20,5	23,8	25,5	27,2	27,4	24,9
5	Buxoro	26,1	30,7	30,0	29,7	27,5	21,7
6	Namangan	12,3	17,9	19,0	23,2	23,3	20,0
7	Qoraqalpog'iston Respublikasi	22,2	23,9	25,0	24,9	24,7	19,7
8	Toshkent	18,9	24,2	25,4	25,8	25,4	19,4
9	Sirdaryo	17,7	19,6	20,2	19,8	19,7	19,1
10	Samarqand	16,2	21,7	22,3	22,3	20,8	17,9
11	Farg'ona	17,4	21,8	20,6	20,8	19,2	16,5
12	Andijon	11,0	12,8	18,4	18,1	21,5	16,1
13	Jizzax	19,2	23,0	20,8	19,2	19,2	15,1
14	Qashqadaryo	13,1	20,1	20,5	20,1	18,7	14,9
15	Surxondaryo	17,7	17,9	17,2	16,9	13,3	8,5

Albatta O'zbekistonda internet tarmog'iga ulanishning umumiy o'tkazuvchanlik qobiliyati 1 200 Gbit/s.ni tashkil etib, kommutatsiya markazi orqali 750 Gbit/s tezlikda Internet tarmog'iga chiqish imkoniyati yaratildi va tarmoqning yuklanish darajasi 76,6 foizni tashkil etmoqda. 2020 yilning 1 yanvaridan operator va provayderlarga Internet xizmatlari uchun tarif 2021 yilga nisbatan 34 foizga arzonlashtirilib, 1 Mbit/s uchun 56,0 ming so'mni tashkil etdi. Internet xizmatidan foydalanuvchilar soni bugungi kunda 22 mln. dan ortdi, shundan, mobil Internet foydalanuvchilari soni 19 mln.ni tashkil etadi. Respublika bo'yicha 237 ta ob'ektda magistral telekommunikatsiya tarmoqlari kengaytirilib, telekommunikatsiya uskunalari modernizatsiya qilinib, magistral telekommunikatsiya tarmoqlari o'tkazuvchanlik qobiliyati viloyatlararo darajada 200 Gbit/s.ga, tumanlararo darajada esa 40 Gbit/s.ga etkazildi. Ijobiy natijalar bor, biroq bu etarli degani emas

2-jadval

Ma'lumotlar uzatish tarmog'iga ulanganlar soni

№	Ko'rsatkichlar	2015	2017	2019	2020
1	Ma'lumot uzatuvchi tarmog'iga ulangan, Internetni qo'shgan holda abonentlar soni, ming birlik	18339.7	20607.8	22457.7	26437.4

2	Ternet tarmog‘iga ulanmagan	10000.6	9439.8	6071.5	6456.4
3	Ternet tarmog‘iga ulangan	8339.1	11168.0	16386.2	19981.0
4	Jismoniy shaxslar	8073.6	10764.3	15750.8	19241.3
5	Yuridik shaxslar	265.5	403.7	635.4	739.7
6	Internet tarmog‘iga keng polosali ulanish bo‘yicha abonentlar soni	466.3	498.5	725.4	1080.0
7	Internet tarmog‘iga mobil aloqa orqali ulangan abonentlar soni	7793.7	10258.8	15651.2	15651.2

Ma’lumotlar uzatish tarmoqlariga ulanganlar soni (qarang: 2-jadval) bo‘uyicha statistik ma’lumotlarga nazar tashlasangiz internetdan foydalanish yuridik va jismoniy shaxslar orasida o‘sib borish dinamikasiga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Aholi ham tashkilotlar ham zamon bilan hamnafas imkoniyat darajasida global internet tarmoqlaridan foydalaniga harakat qilmoqdalar.

O‘zbekistonda 2016-2020 yillardaxizmatlar hajmi 2,3 baravar o‘sgan. SHu jumladan: aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmi 2 marta, moliyaviy xizmatlar 4,6 marta, transport xizmatlari 1,8 marta (shu jumladan, avtotransport xizmati 1,5 marta), yashash va ovqatlanish xizmatlari 1,9 marta, savdo xizmatlari 2,1 marta va boshqa xizmatlar 2,5 marta oshgan. 2016-2019 yillarda xizmatlar hajmi yuqori o‘sish sur‘atlariga ega bo‘lgan. 2020 yilda xizmatlar sohasining ko‘plab turlarining o‘sish ko‘rsatkichlari pandemiya sharoiti ta’siri sababli pasaygan. Faqatgina aloqa va axborotlashtirish xizmatlari, moliyaviy xizmatlar va ta’lim xizmatlarida barqaror o‘sish ko‘rsatkichlarini ko‘rish mumkin. (qarang: 2-jadval).

2-jadval

2016-2020 yillarda O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining o‘sishi ko‘rsatkichlari (foiz hisobida)

Ko‘rsatkichlar	2016y.	2017y.	2018y.	2019y.	2020 y.
Xizmatlar – jami	114,7	110,7	108,9	113,2	102,3
Asosiy turlari bo‘yicha:					
Axborot va aloqa sohasidagixizmatlari	114,6	121,3	115,9	108,3	115,3
Moliya xizmatlari	119,8	136,5	121,5	147,0	125,6
Transport xizmatlari	107,8	109,9	104,5	106,7	91,6
Avtotrasport xizmati	117,2	102,1	101,6	105,1	103,5
Yashash va ovqatlanish bo‘yicha xizmatlar	121,1	112,1	107,0	107,3	86,5
Savdo xizmatlari	120,5	100,3	104,9	107,4	101,7

Ko‘chmas mulk bilan bog‘liq xizmatlar	117,5	106,6	107,9	104,7	91,1
Ta‘lim sohasidagi xizmatlar	107,8	125,6	110,5	109,5	107,4
Sog‘liqni saqlash sohasidagi xizmatlar	122,2	116,9	113,4	114,7	89,9
Ijara va lizing bo‘yicha xizmatlar	117,6	102,1	110,4	98,3	98,9
Kompyuterlar, shaxsiy foydalanish buyumlari va maishiy tovarlarni ta‘mirlash bo‘yicha xizmatlar	115,6	102,6	104,2	107,1	96,1
Shaxsiy xizmatlar	113,8	100,7	102,2	105,4	92,1
Me‘morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil sohasidagi xizmatlar	115,3	124,7	118,1	115,5	93,7
Boshqa xizmatlar	114,9	111,8	121,2	116,3	98,3

Manba. www.stat.uz

2020 yilda aholi jon boshiga ko‘rsatilgan xizmatlar natijasiga ko‘ra (qarang 1-chizma) Namangan, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasida xizmatlar ancha past ko‘rsatkichni ko‘rsatmoqda. Ushbu holat Respublika bo‘yicha xizmatlar sohasida xizmatlarni joriy etish bo‘yicha ishga tushirilmagan zahiralarning borligidan dalolatdir. Ushbu zahiralarning birinchi navbatda xizmatlarning to‘liq raqamlashtirilmaganligi hamda aholiga ko‘rsatiladigan xizmatlarning transformatsiyalashmaganligidan deb hisoblaymiz.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Doimiy propiska qilish hamda turgan joyi bo‘yicha hisobga olish tartibini isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2020 yil 22 apreldagi PF-5984-son Farmonida va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2020 yil 28 apreldagi PQ-4699-son qarorida belgilangan topshiriqlar ijrosini ta‘minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror asosida jismoniy va yuridik shaxslarni elektron raqamli imzo, mobil telefon raqamlari, masofadan turib biometrik identifikatsiyalash (Face-ID va boshqalar) uchun sun‘iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash hamda boshqa ma‘lumotlar asosida ro‘yxatga olish hamda boshqa ma‘lumotlar asosida ro‘yxatga olish, identifikatsiyalash, autentifikatsiyalash va avtorizatsiyalash imkoniyatlarini yaratish. davlat organlari, banklar, moliya hamda boshqa sub‘ektlar tomonidan elektron xizmatlar ko‘rsatishni raqamlashtirish jismoniy va yuridik shaxslarni masofaviy identifikatsiyalash (autentifikatsiyalash) orqali xizmatlarni tashkil etish. identifikatsiya tizimi orqali shaxslarni identifikatsiyalash (autentifikatsiyalash) Xizmatlari davlat tashkilotlari, shu jumladan, mahalliy davlat hokimiyati organlariga bepul, boshqa xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarga belgilangan tartibda tuziladigan shartnomaga muvofiq pullik asosida ko‘rsatiladi. Aholiga ko‘rsatilayotgan xizmatlar doirasida MY.GOV.UZ – “Elektron hukumat” portali tufayli aholimiz 265 turdagi davlat xizmatlaridan onlayn foydalanishlari imkoniyatlarini taqdim etdi. Ushbu xizmatlarning 143 tasi www.pedagoglar.uz

(55%) bepul ko‘rsatilsa, 131 tasidan (50%) foydalanishda ERI talab qilinmaydi. Portal orqali 2,3 mln.dan ortiq xizmatlar ko‘rsatilishi natijasida aholining 18 mlrd. so‘mdan ortiq mablag‘lari iqtisod qilinishiga erishildi.

O‘zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoev 13 fevral kuni informatsion texnologiyalar (IT) sohasini rivojlantirish bo‘yicha yig‘ilishida IT sohasini imkon qadar kuchaytirish; IT akademiyasi, IT laboratoriyasi, Co-Working markazi, mobil ilovalar ishlab chiqish markazi hamda masofaviy axborot texnologiyalari markazini tashkil qilish masalasida topshiriqlar berdi.2020 yilda Nukus, Buxoro, Samarqand, Guliston hamda Urganch shaharlarida IT-parklar quriladi, “Elektron hukumat” tizimining barcha tashkiliy va institutsional masalalari hal etilib, qurilish, energetika, qishloq xo‘jaligi, transport, geologiya, kadastr, sog‘liqni saqlash, ta’lim, arxiv sohalarini to‘liq raqamlashtirish ishlarining boshlanishi, shuningdek, yaqin ikki yil ichida barcha qishloq va mahallalar tezkor internet bilan ta’minlash masalalari ko‘tarildi.

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni qabul qilindi. Shunga ko‘ra 2020 — 2022 yillarda hudud va tarmoqlarni raqamli transformatsiya qilish doirasida: aholi punktlarini Internet tarmog‘iga ulash darajasi, shu jumladan keng polosali ulanish portlari 2,5 milliongacha ko‘paytirilib, 20 ming kilometr optik-tolali aloqa liniyalarini qurish va mobil aloqa tarmoqlarini rivojlantirish orqali 78 foizdan 95 foizga etkaziladi; hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning turli sohalarida 400 dan ortiq axborot tizimlari, elektron xizmatlar va boshqa dasturiy mahsulotlar joriy etiladi; 587 ming nafar kishini, shu jumladan «Bir million dasturchi» loyihasi doirasida 500 ming nafar yoshlarni qamrab olish orqali kompyuter dasturlash asoslariga o‘qitish tashkillashtiriladi; iqtisodiyotning real sektori tarmoqlaridagi korxonalarda boshqaruv, ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirish bo‘yicha 280 dan ortiq axborot tizimlari va dasturiy mahsulotlar joriy etiladi; hududlarda hokimlar, davlat organlari va tashkilotlar xodimlarining raqamli savodxonligini va malakasini oshirish, ularni axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi bo‘yicha o‘qitish uchun tegishli oliy ta’lim muassasalari birlashtiriladi hamda ularning 12 ming nafar xodimi axborot texnologiyalari sohasida o‘qitiladi.

Xulosa va takliflar. Iqtisodiy va ijtimoiy tizimni to‘liq raqamlashtirishdan pirovard maqsad inson, uning baxt saodati yo‘lida og‘irini engil, imkon darajasida ishini osonlashtirish, aholining hayot sifat darajasini o‘shirishga xizmat qiladi. Bu borada aholining shahar va chekka hududlarda internet tezligi oshirish uchun optik tolalari internet ta’minotini, uning tezligini oshirish; Aholini vaqtini olishi mumkin bo‘lgan xizmatlar sohasi(savdo-xarid, to‘lov tizimi, oilaviy xizmatlar, uy-ho‘jalik xizmatlari, davlat xizmatlari, etkazib berish xizmatlari, meditsina, maishiy va boshqa xizmatlarni imkon darajasida raqamlashtirish orqali aholi talab va istaklaridan kelib chiqib)ni takomillashtirish. Milliy internet xavfsizligi tizimini ishlab chiqish. Raqamli transformatsiyalashni

joylarda joriy etilishi yuzasidan mahsum markazlar faoliyatini yo‘lga qo‘yishimiz lozim bo‘ladi. IT-mutaxassislarini kelajak avlodini yaratish maqsadida maktab programmasi hamda kompyuter texnika va texnologiyasi bilan ta‘minlash, ta‘minlanganda ham so‘nggi avlod kompyuterlarini olib kirish. Oliy ta‘lim yo‘nalishlarida har bir sohaga, yo‘nalishlarga bo‘lmaganda bitta eng zaruriy IT-programmasi bilan ishlay oladigan mutaxassis kadrlarni tayyorlash uchun kerakli programmalarni olib kirish.

Bugungi kunda xech kimga sir bo‘lmay qoldi raqamli texnologiyalar faqat aholi va uning turmish darjasini yaxshilashga, uning vaqtini tejashga, ishini engillashtirishga xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalishdagi ilmiy – tadqiqot ishlari doimiy dolzarb bo‘lib qolaveradi.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. М., 1997.
2. Платонова Е. Экономические системы и их трансформация // Мировая экономика и международные отношения. 1998. № 7.
3. Тоффлер Э. Третья волна / пер. с англ. М., 2002.
4. UN E-Government knowledge base 2018 // [Электрон манбаа]. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2018>. (qaraldi 14.04.2022)
5. O‘zbekiston Respublikasi statistika qo‘mitasi ochiq ma‘lumotlari bazasi. [Elektron manbaa] // <https://stat.uz/uz/> (qaraldu; 14.04.2022)
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 16 iyundagi “Xizmatlar sohasini qo‘llab – quvvatlash chora tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4752-sonli qarori.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 14 dekabr kuni xizmatlar sohasini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar natijadorligi hamda kelgusidagi ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan videoselekt yig‘ilishi.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 11 maydagi “Xizmatlar sohasini jadal rivojlantirish to‘g‘risida”gi PQ-5113-sonli qarori.
9. М.Паязов "Инновационная политика как основная задача современной экономики". Ж: "Актуальная наука" № 3 [март, 2019]. С 59-61. https://e64f9e97-223d-468f-a5fd-e095d169621a.filesusr.com/ugd/c22b2f_f65d49bd129a465cb1c0f059ec526c74.pdf
10. Г.Хонкелдиева. “Приоритетные направления развития региональной инновационной экономики республики Узбекистан”. Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 30 ноября 2017 г. https://apni.ru/media/Sb_k-4-30.11.17.pdf#page=125.
11. М. Payazov. View of MODERNIZATION OF SERVICES ON THE RAILWAYS // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal.-2022. [Elektron manbaa]: <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/1279>. qaraldi: 27.02.2022)
12. М. Payazov. Modernization of services on the railways. // Scientific progress.-2022. [Elektron manbaa] <https://cyberleninka.ru/article/n/modernization-of-services-on-the-railways>. (qaraldi: 27.02.2022)
13. М.М.Паязов. Научные подходы в сфер услуг: алгоритм управления внедрения НИР // Ж: Gospodarka I innowacje. 2022. Том 21. -С.131-135. [Elektron manbaa] <http://www.gospodarkainnowacje.pl/index.php/poland/article/view/95>
14. Payazov, M.M., Rakhimov, Yu.Yu. (2019). Applying biomimetic approach in architecture, Zhurnal «Dostizheniya nauki i obrazovaniya» №8[9], pp. 15-16.

15. Achilov, A. N., Payazov, M. M., Akbarov, Z. N., & Madaminov, O. B. (2020). Issues to improving the social situation of the population of the republic of Uzbekistan and the qualitative organization of municipal services. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 05 (85), 708-713. SoI: <http://s-o-i.org/1.1/TAS-05-85-128> Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.05.85.128>
16. M.Payazov. Modernization of services on the railways.// *Scientific progress.-2022.* .[Electronic source]<https://cyberleninka.ru/article/n/modernization-of-services-on-the-railways>. (qaraldi: 27.02.2022)
17. M.Payazov. Научные подходы в сфер услуг: алгоритм управления внедрения НИР// *Ж:Gospodarka I innowacje.* 2022. Том 21. -С.131-135.[Electronic source] <http://www.gospodarkainnowacje.pl/index.php/poland/article/view/95>
18. Payazov Murod Maksudovich. (2022). In *Management of Enterprises in the Service Market: Method of Evaluation of Efficiency of Services.* *Texas Journal of Multidisciplinary Studies*, 8, 41–47. Retrieved from <https://zienjournals.com/index.php/tjm/article/view/1520>
19. М.М.Паязов Комилжонов, Ш. И. Цифровая экономика в системе образования Узбекистана: проблемы и их практическое решение / Ш. И. Комилжонов, М. М. Паязов // *Актуальные вопросы развития современного общества, экономики и профессионального образования: материалы XVII Международной молодежной научно-практической конференции, г. Екатеринбург, 25 марта 2020 г. Т. 4 / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. — Екатеринбург:РГППУ, 2020. — С. 100-102. [Electronic source] <https://elar.rsvpu.ru/handle/123456789/39204>*
20. Ёрматов И.Т. Актуальные проблемы повышения инновационного потенциала Узбекистана *Ж: Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук № 5(11).* 2017.с.70-73. .[Electronic source] <https://elibrary.ru/item.asp?id=2893803>
21. Паязов Мурод Максудович. (2022). В управлении предприятиями на рынке услуг: метод оценки эффективности услуг. *Техасский журнал междисциплинарных исследований*, 8 , 41–47. Получено с <https://zienjournals.com/index.php/tjm/article/view/1520>.
22. Payazov M.M. *Services Market Digital Transformation can Change the World.* *American journal of economics and business management.* Vol. 5, No.5,2022. Pp.119-126. <https://www.grnjournals.us/index.php/ajebm/article/view/1106/1026>
23. Паязов Мурод Максудович. (2022). SWOT ТАҲЛИЛИ АСОСИДА ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИНИ БОШҚАРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. *Conferencea*, 39–47. Retrieved from <https://conferencea.org/index.php/conferences/article/view/994>

INSON PSIXIKASINING ILMIY TADQIQOT METODLARI

Maxmudova Nargiza Rajabovna

Buxoro viloyati Jondor tumani 48-maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Inson psixikasining ilmiy tadqiqot metodlari, psixologiya sohalari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Inson psixologiyasi, tadqiqot metodlar, qiyoslash metodi, umumiy psixologiya, psixik xususiyatlar.

O'zimiz va chet el psixologiyasi fanida inson psixikasini tadqiq qilish metodlarining turlicha klassifikatsiyasi (tasnifl) berilgan. Umumiy psixologiya sohasiga oid turli ilmiy asosga qurilgan nazariyalar mavjud bolib, ularning har qaysisi muayyan to'kislik va nuqsonlarga ega. Quyida biz rus psixologi B.G.Ananev tavsiya qilgan tavsifga asoslangan holda metodlur xususiyatini yoritamiz. B.G.Ananev psixikani o'rganish metodlarining tashkiliy, empirik (amaliy), olingan natijalarni qayta ishlash yoki statistik hamda natijalarni sharhlash deb nomlab, ularni to'rtta katta turkuinga, guruhga ajratgan. [1] Mazkur metodlar guruhi, o'z navbatida, uning maqsadi va vazifasiga bin o an yana bir nechta toifa hamda turlarga bolinadi. Endi ana shu metodlarning umumiy, xususiy va o'ziga xos xususiyatlariga hamda qiyosiy tavsifiga to'xtalib o'tamiz. Tadqiqot metodlarining birinchi guruhi tashkiliy deb nomlanib, u o'z ichiga qiyoslash, longityud (uzluksiz), kompleks (ko'pyoqlama) deb ataladigan turlarni ham qamrab oladi. Qiyoslash metodi umumiy psixologiya (turli guruhlarini o'zaro solishtirish), sotsial psixologiya (katta yoki kichik guruhlar hamda ularning har xil toifalarini o'zaro taqqoslash), meditsina psixologiyasi (sog'lom va bemor kishilarning psixik xususiyatlarini qiyoslash), sport psixologiyasi (sportchilar holati, ularning uquvchanligi va ishchanligini o'zaro chog'ishtirish) kabi fanlarda unumli foydalaniladi. Umumiy psixologiya fanida qiyoslash metodi turli yoshdagi odamlarning bilish jarayonlari, shaxs xususiyatlari, bilimlarini o'zlashtirish xususiyatlari, aqliy qobiliyati, salohiyati, taraqqiyoti dinamikasi, shaxs jinsiy

tafovutlari va o`ziga xosligi, individual-tipologik holatlarini o`rganishda tatbiq etiladi. L.S.Vigotskiy, P.P.Bionskiy, A.A.Smirnov, B.G.Ananev, D.B.Elkonin, P.Y.Galperin singari rus psixolog olimlari va ularning shogirdlari tadqiqotlarida qiyoslash metodidan foydalanilgan. Keyingi yillarda xalq ta`limi va oliy ta`lim tizimida ham da ishlab chiqarishda XX asrning 70-yillaridan e`tiboran to hozirgacha „inson omili“ muammosining muhokamaga qo'yilishi, vaqt taqchilligi, ishchanlik imkoniyati, qobiliyati, psixologik moslik masalalarining alohida ahamiyat kasb etishi mazkur metodni keng ko'lamda qollash zaruratini taqozo etmoqda. Bundan tashqari, tajribada olingan miqdoriy ma'lumotlarning ishonchlilik darajasini oshirish uchun ham qiyoslash metodidan foydalaniladi. Ayniqsa, sinaluvchilardagi o`zgarishlarni ko'ndalang kesim holatda olib qarash, tadqiqot bosqichini vaqtincha to'xtatib, alohida tahlil qilish ushbu metodga borgan sari diqqat-e`tibor ortib borayotganligidan dalolat beradi. Masalan, tajribaning birinchi bosqichini turli yoshdagi va jinsdagi odamlarga ta`sirini aniqlash shular jumlasidandir. Umumiy psixologiyada qiyoslash hamda longityud (uzluksiz) metodi keng ko'lamda qo'llaniladi. Ushbu metodning boshqa metodlardan farqli tomoni shundaki, uning yordamida bir yoki bir necha sinaluvchilar uzoq muddat, hatto o`n yillar davomida (A .Term enning 50 yillik uzluksiz tajribasi hozircha rekord hisoblanadi) tekshiriladi. Longityud metodidan AQSHlik psixolog A.Termen, nemis psixologi V.Shtern, fransuz psixologlari R.Zazzo va Sh.Byuler, rus psixologlari N .A .Menchinskaya, A.N .Gvozdev, N.S.Leytis, V.S.Muxina va boshqalar ko'pdan beri unumli foydalanib keladilar.Mazkur metod orqali har xil jinsli egizaklar (Hasan — Husan, Fotima — Zuhra) yoki aralash jinsli (Hasan — Zuhra , Fotima — Husan) q o 's h a l o q l a r kuzatilgan. Shuning uchun bir talay tadqiqotlarning nomi „ona kundaligi" (N.A.Menchinskaya, V.S.Muxina) deb nomlanishi bejiz emas. Uzoq muddat davomida muayyan bir shaxsni (kichik guruhni) kuzatish sinaluvchida yangitdan paydo bo'layotgan fazilatlarning taraqqiyot dinamikasi, uning xulq-atvoridagi illatlar (me'yordagi xatti-harakatdan chetga og'ish) va ularning oldini olish choralari yuzasidan material yig'ish, shuningdek, murakkab psixologik munosabatlar, ichki bogManishlar, qonuniyatlar, mexanizmlar to'g'risida mukammal, ishonchli, barqaror ma'lumotlar to`plash imkonini yaratadi. Longityud

metodi yordamida sinaluvchiga subyektiv omillarning o'ziga xos ta'siridan tashqari, obyektiv (tabiiy) shart-sharoitlarning, ijtimoiy psixologik muhitning ta'siri ham O'rganiladi. Chunonchi, egizaklarning o'zaro o'xshashligi va ularning farqlanishi, ta'sirlanishi, his-tuyg'ularining o'zgarishi, shaxslar o'rtasidagi individual tafovutlar: ishchanligi, temperamenti, oliy nerv faoliyati sistemasi yuzasidan olingan ma'lumotlar longityud metodining sharofati bilan ro'yobga chiqadi. XX asr ikkinchi yarmi va XXI asrning boshlarida fan va texnikaning taraqqiyoti psixologik tekshirishlarning ilmiylik darajasini yanada oshirish uchun (subyektiv omillar ta'sirini kamaytirish maqsadida) kompleks dastur asosida boshqa fanlar (meditsina, fizika, fiziologiya, biologiya, sotsiologiya, kibernetika, statistika, falsafa, mantiq) bilan birgalikda tadqiqot ishlarini olib borishni taqozo qilmoqda. Bu voqelik fan olamida integratsiya (qo'shilish, uyushish) jarayoni yuz berayotganligi ko'rsatkichining ifodasidir. Amaliy xususiyatga molik ilmiy tekshirish ana shu kompleks yondashishni talab etmoqda. Psixologiya sohalari (psixofiziologiya, kosmos, tibbiyot psixologiyasi, muhandislik yoki aviatsion psixologiyasi) o'rtasida esa tadqiqot obyektiga tizimli yondashish prinsipi amalga oshirilmoqda. Ushbu ijtimoiy psixologik voqelik sohalari differensiyasi (tabaqalashuvidan) dalolat bermoqda. Kompleks metod yordamida o'rganilayotgan obyektidagi o'zgarishlar turli soha nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi yoki har xil yondashiladi.[2] Masalan, shaxsning muayyan bilimlarni egalash xususiyati psixologik jihatdan tekshirilayotganda kompleks yondashish ta'sirida ana shu o'zgartirishning falsafiy, mantiqiy, fiziologik, ijtimoiy, biologik xususiyatlari ochib beriladi. Aytaylik. keksayishning biologik omillarini o'rganish qari kishidagi psixologik, fiziologik, mantiqiy jihatlarining ochilishiga xizmat qiladi. Kompleks dastur yordamida amalga oshirilgan tadqiqotning natijasi ilmiy izlanishlar uchun muhim bo'lib, insoniylik muammolarini hal qilishda ham alohida ijobiy ahamiyat kasb etishiga shak-shubha yo'qdir. Ilmiy tadqiqot metodlarining ikkinchi guruhi amaliy (empirik) metodlar majmuasidan iborat bo'lib, ularning tarkibiga kuzatish (o'zini o'zi), eksperiment (tabiiy, laboratoriyada), test anketa, so'rov, sotsiometriya, suhbat, intervyu, faoliyat jarayoni va uning mahsulini tahlil qilish, tarjimayi hoi — shaxsiy guvohnoma, hujjat, turmush faoliyati voqealarini tahlil etish kabilar kiradi. Amaliy

metodlar smash, tekshirish, diagnoz (tashxis) va prognoz (bashorat) qilish vazifalarini bajaradi. Insonning tug‘ilishidan tortib to umrining oxirigacha sodir boladigan psixologik o‘zgarishlarni chuqurroq obyektiv ravishda tadqiq etish uchun navbati bilan amaliy metodlar guruhidan foydalanish samarali natija beradi. Chunki bir metod ikkinchisini to‘ldirishga xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqot metodlarining to‘rtinchi guruhi sharhlash deb atalib, genetik va donalash metodlaridan iboratdir. Tadqiqot davomida to‘plangan ma’lumotlar genetik metodi yordamida yaxlit holda maqsadga muvofiq yo‘nalishda sharhlanadi. Mazkur metoddan foydalanishdan asosiy maqsad — avvalo sinaluvchida shaxsga oid yangitdan vujudga kelgan fazilatlarning shakllanishi hamda bilish jarayonlari o‘zgarishiga, tajriba natijalariga asoslangan holda ta’rif va tasnif berishdir. Shuningdek, inson ruhiyatida yangitdan vujudga kelayotgan shaxs fazilati va xususiyatining namoyon bo‘lish davri, bosqichi hamda b a’zi bir mashaqqatli daqiqaga, lahzaga, sanaga qo‘shimcha sharh berish hamdir. Genetik metodda shaxs ruhiyatidagi o‘zgarishlar bilan taraqqiyot bosqichi o‘rtasidagi „vertikal“ yo‘nalishdagi aloqa manbayi aniqlanadi. Donalash metodi yordamida tadqiqot obyektiga kirgan shaxs psixikasiga aloqador barcha o‘zgarishlar, o‘ziga xoslik, o‘zaro bogliqlik va ozaro ta’sir, izchillik, uyg‘unlik o‘rtasidagi „gorizontal“ yo‘nalishdagi munosabat o‘rganiladi. Jumladan, boshqa odamlar nutqini idrok qilish uchun sezgi, idrok, xotira, tafakkur jarayonlarining bir davrda birga qatnashishi bunga yorqin misoldir. Mazkur jarayonda har qaysi bilish jarayonining ulushi donalanadi yoki uning ahamiyati alohida ta’kidlanadi, ularning o‘zaro bog‘liqligi asoslab beriladi. Lekin tajribada toplangan ma’lumotlarni sharhlash uchun yuqoridagi metodlarning o‘zi yetarli emas. Shuning uchun ushbu uzilishga chek qo‘yish maqsadida yig‘ilgan material maxsus bosqichlarga ajratib sharhlanadi.[3]

Xulosa:

Tadqiqotning birinchi tayyorlov bosqichida kashf qilinishi lozim bo‘lgan psixologik qonun to‘g‘risidagi taxmin, gipoteza, faraz tahlil qilinadi. Tadqiqotning ikkinchi bosqichida — tajriba o‘tkazish prinsipi, sharoiti, obyektiv va subyektiv omillarga doir mulohaza yuritiladi. Uchinchi bosqichda esa olingan natijalarni qayta ishlash nazarda tutiladi va u, o‘z navbatida, to‘rtta darajadan tashkil topadi. Bunda:a)

material birlamchi tahlil qilinadi; alohida olingan yoki topilgan omil, alomat, ko‘rsatkich, xususiyat sharhlanadi;b) tahlil qilingan material bilan tadqiqot gipotezasiga alohida sharh beriladi; d) ikkilamchi tahlil qilishda barqaror, hukmron dalillar ajratiladi; e) ikkilamchi sintezda esa psixologik qonuniyat, topilgan dalil, omil, tadqiqot gipotezasi o‘zaro birlashtirilib, maxsus xulosa chiqariladi. To‘rtinchi bosqich sharhlash deb atalib, har bir fakt, alomat, ko‘rsatkich, xossa psixologik jihatdan so‘z mantiq orqali tahlil qilinadi. Barcha ilmiy-amaliy mulohazalar dalillanadi, hech bir shubhaga, e`tirozlarga o`rin qoldirilmaydi. Oxiri tadqiqotga yakun yasaladi, zaruriy xulosalar chiqariladi, amaliy tavsiyalar beriladi, o'rganilishi lozim bo'lgan muammoning ahamiyati, lining istiqboli to`g`risida maslahatlar, tavsiyalar beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. E.G'oziyev Psixologiya Toshkent 2008.[1]
2. Yo'ldoshev J.G', Usrnonov S. Ilg'or pedagogik texnologiya asoslari.-T, 2004.
[2]
3. Barotov Sh.B. Ta'limda psixologik xizmat asoslari. - T., 1999[3]

UNIVERSITET TALABALARIDA LUG'AT TAHLILI STRATEGIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Abdullayeva Shohista Zafar qizi

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada chet tillarini o'rganishning ahamiyati va bunda lug'at boyligini rivojlantirishning zaruriyati, talabalar o'quvchi va o'qituvchilarning so'z boyligini oshirishda qo'llaniladigan metod va o'yinlar, lug'at va uning rivojlanish rejalarini tayyorlash xususidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: lu'gat, lug'at boyligi, ma'no, xotira o'yinlari, so'z bog'liqligi, mimika, kasblar, anjomlar bilan bog'liq o'yinlar.

Аннотация: в данной статье представлены важность изучения иностранных языков и необходимость развития словарного запаса, методы и игры, используемые для увеличения словарного запаса учащихся и учителей, подготовка словарного запаса и планы его развития.

Ключевые слова: словарный запас, словарный запас, смысл, игры на память, словесные ассоциации, мимика, занятия, игры, связанные с предметами.

Annotation: in this article, the importance of learning foreign languages and the need to develop vocabulary, methods and games used to increase vocabulary of students and teachers, preparation of vocabulary and its development plans opinions are presented.

Keywords: vocabulary, vocabulary, meaning, memory games, word association, mimicry, occupations, games related to objects.

KIRISH

“Yillar, asrlar sinovida toblangan, ko'pni ko'rgan, bugun erkinlik havosidan nafas olib yashayotgan, o'z qadr-qimmatini, insoniy sha'nini, ne-ne ulug' zotlarning vorislari ekanini, o'zligini anglagan, milliy g'urur va iftixorini tiklagan, xalqaro maydonda o'ziga munosib o'rin egallab borayotgan, o'z kuchiga va ertangi kuniga ishongan, o'z

yurti, o'z farzandlarining kelajagi farovon bo'lishiga intilayotgan bizning xalqimizni hech qanday kuch to'xtata olmaydi.” Birinch Prezidentimizning bu fikrlari yoshlarni doim izlanishda bo'lishga chorlagan.

Buning ustiga yurtimizda yoshlarga bo'lgan e'tibor yuksakdir. 10.12.2012 yildagi “Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari” to'g'risidagi qarorlariga muvofiq yurtimizda yosh avlodga xorijiy til o'rgatish yanada kuchaytirildi. Biroq chet til o'rgatish juda mas'uliyatli kasbdir. O'qituvchilar juda bilimli va shu bilan bir qatorda sabrli bo'lishlari lozim. Chunki bolalar til o'rganish davomida ko'plab qiyinchiliklarga duch kelishlari tabiiydir. Ma'lumki, ingliz va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub. Bu esa til o'rganuvchilariga fonetik, leksik va grammatik qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin.

So'z tilning ma'no bildiradigan asosiy birligi. Tildagi so'zlar yig'indisi tilning lug'at boyligini tashkil etadi. So'zning ikki tomoni: tovush tomoni va ichki – ma'no tomoni bo'lib uning ma'nosi leksikada o'rganiladi. So'z aniq predmetini ham, mavhum tushunchalarni ham bildiradi. Tilning lug'at tarkibi jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'zgarib, rivojlanib, boyib boradi. Bularni leksikologiya tekshirib boradi. Shuning uchun ham leksika lug'at ustidan ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi. Tilning lug'ati qancha ko'p bo'lsa, fikr shuncha aniq ifodalanadi. Jumladan, aniq bir shaxning ham o'z lug'ati boyligi bo'ladi. Nutqi lug'atga boy kishining nutqi aniq, ravon bo'ladi, shuning uchun til ta'lim oldiga qo'yiladigan asosiy talablardan biri ham o'quvchilar nutqini so'z bilan boyitishdir.

ASOSIY QISM

Ingliz tilida erkin so'zlashish uchun o'quvchi talabaning lug'at boyligini oshirish lozim. Bu vazifani hal qilishda har xil metodlardan foydalanish ijobiy natija beradi. metodlar orqali so'zlar o'rgatilsa o'quvchilar yangi so'zlarni tez ilg'ab olishadi va bu so'zlar ularning xotirasida bir umrga qoladi. Bunday metodlar butun sinf bilan, yoki kichik-kichik guruhlariga bo'lingan holda o'rgatilishi mumkin. O'qituvchilar yangi so'zlarni o'rgatayotganlarida qanday metodlar samara berishi mumkinligini yaxshi tahlil etish natijasida qo'llaniladigan metodlar majmui yuzga kelib, ularni o'yinlar bilan qo'shib olib borish lug'at boyligini

rivojlantirishda yordam beradi va tizimlilik yuzaga keladi. Masalan bir necha misollar bilan tanishib o'tsak maqsadga muvofiq:

Xotirani mustahkamlovchi o`yin (Memory game).

Bir o`quvchi bitta gap aytadi boshqa o`quvchi shu gapga bir so`z yoki gap qo`shadi.

1 - o`quvchi: my friend came.

2 – o`quvchi: my friend and his mother came.

3 – o`quvchi: my friend and his mother came by train.

Qaysi ishtirokchi so`z qo`sha olmasa yoki xatoga yo`l qo`ysa o`yinni tark etadi.

So`z bog`liqligi o`yini (Word association). Bir sinf turkumiga oid so`zlar olinadi. Masalan: Uy jihozlari jihozlariga oid so`zlar.

1– o`quvchi: a Sofa

2– o`quvchi: a table

3– o`quvchi: a chair

4– o`quvchi: the piano

Qaysi o`quvchi tezda so`z topa olmasa o`yinni tark etadi.

Mimika (Miming). Bu o`yin yuqori sinf o`quvchilari uchun mo`ljallangan bo`lib, o`quvchilar ko`p so`zlarni bilishlari ya`ni lug`atlari boy bo`lishi kerak. Bu O`yin kasbga oid bo`lishi mumkin. Boshlovchi biror kasb egasiga doir harakat qilib ko`rsatadi, qolganlar bu so`z qaysi kasbga oid ekanligini topishlari kerak, aks holda ular savol berishlari mumkin: Do you work with children? Do you work in the evening

Kasbga oid ish qurollari haqidagi o`yin (Guess the tool). O`qituvchi o`quvchilarni juftlikka ajratadi. 2 o`quvchini yuzma yuz qilib ularga so`zlar yozilgan kartochkalarni beradi. Masalan: Knife and cook, pen and pupil.

Bu o`quvchilar yozuvni bir biriga ko`rsatmasligi kerak. O`quvchilar kartochkadagi ish qurolining nomini aytmasdan, o`sha so`zni tasvirlashlari shart. Boshqasi o`sha ish qurolini topishi kerak:

1 – o`quvchi: It is for cutting things (bread, vegetables).

2 – o`quvchi: It is a knife. We use it to prepare meals.

Kishilar ovozlari orqali soʻz topish (Human sounds). Bu oʻyinda oʻquvchilar kishilar xursand boʻlganda, xafa boʻlganda, kasal boʻlganda qanaqa ovoz chiqarishini oʻrganadilar.

Oʻqituvchi: You are at the concert, at the stage.

Oʻquvchi: Sings and says I am singing.

Oʻqituvchi: Someone is here...

Oʻquvchi: Whispers some thing and says I am whispering.

Oʻqituvchi: You hurt your leg.

Oʻquvchi: Screams and says I am screaming.

Oʻyin oxirida oʻquvchilar oʻzlari xuddi shunday harakatlar topib, aytishlari va ijro qilishlari mumkin.

Maslahat zanjiri oʻyini (Suggestion chain) Bu oʻyinda talabalar boʻsh vaqtini oʻtkazish uchun taklif kiritishadi. Buning uchun ularning har biri bugun kechqurun yoki ertaga tushdan keyin yoki boʻlmasa dam olish kunlarini qogʻozga yozib oladilar, keyin birortasi oʻyinni boshlashadi boshqa talabalar ham oʻz fikrlarini bildirishadi.

1 – oʻquvchi: Let’s go to the football match.

2-oʻquvchi: No, not football. What about going to the concert?

3-oʻquvchi: We could go to the concert.

4-oʻquvchi: No, not to the concert. Why don’t we visit to the country?

Oʻyin shu tartibda davom ettiriladi. Hamma talabalar oʻz takliflarini aytib boʻlishlari shart. Kim taklifini toʻgʻri ayta olmasa yoki gapda oldin aytilgan feʼl takrorlansa oʻyindan chiqadi

Ogohlantirish, bildirish iboralariga oid oʻyin (Notices and warming practices). Oʻqituvchi ikki turdagi kartochkalarni tayyorlaydi. Birinchi turdagi kartochkalarda baʼzi joylarda aytiladigan iboralar va gaplar yoziladi. Ikkinchi tur kartochkalarda esa shu gaplar va iboralar aytish mumkin boʻlgan joylar koʻrsatiladi.

Mantiqni kuchaytirish uchun ishlatiladigan oʻyin (Exaggerate). Bu usul talabalarga turli sifatlarni tanlash imkonini beradi. Buning uchun oʻqituvchi har xil tipdagi savollar yozilgan kartochkalarni tayyorlab qoʻyadi:

It isn't very interesting is it?

She is very pretty, isn't she?

Did you have a good day?

Kartochkalar stol ustiga qo'yiladi. O'qituvchi o'quvchilardan birini chaqirib, kartochkalarning birini olib, savolini o'qishini buyuradi. Bu o'quvchi boshqa o'quvchidan sifatlarni ishlatgan holda savolga javob berishini so'raydi.

She cooked nice meals, didn't she Azim?

Nice? She cooked delicious.

Kim sifatlardan o'rinli foydalana olmasa yoki xatoga yo'l qo'ysa yutqazgan hisoblanadi.

Sinonim so'zlarni ishlatishda qo'llaniladigan o'yin (Using Synonyms). Bu o'yinda o'qituvchi bir so'zni aytadi, o'qituvchilar shu so'zning sinonimlarini topishadi. Qaysi o'quvchi ko'p sinonim topa olsa, o'sha o'quvchi g'olib hisoblanadi:

O'qituvchi: ability

O'quvchi: talent

O'quvchi: skill

Lug'at odatda "ma'lum bir odam biladigan va ishlatadigan barcha so'zlar" deb ta'riflanadi. So'zga oid bilimlarni baholashda birinchi muhim o'zgarish farqi shundaki, bu bilim samaradormi (erishish deb ham ataladi) yoki retseptiv (qabul qilish deb ham yuritiladi); hatto o'sha qarama-qarshi toifalar ichida ham, ko'pincha aniq farq yo'q. Odatda eshitish yoki o'qish yoki ko'rish paytida tushuniladigan so'zlar odamning qabul qiladigan so'z boyligini tashkil qiladi. Ushbu so'zlar taniqli odamdan deyarli ma'lum bo'lmagangacha o'zgarishi mumkin (qarang [bilim darajasi](#) quyida). Odamning retseptiv lug'ati odatda ikkalasidan kattaroq bo'ladi. Masalan, yosh bola hali gapira olmaydi, yozolmaydi yoki imzo qo'yolmasa ham, u oddiy buyruqlarni bajarishi va ular duch kelgan tilning yaxshi qismini tushunishi mumkin. Bunday holda, bolaning retseptiv so'z boyligi o'nlab, hatto yuzlab so'zlardan iborat bo'lsa-da, lekin uning faol so'z boyligi nolga teng. Qachonki bu bola gapirishni yoki imzo qo'yishni o'rgansa, bolaning faol so'z boyligi ko'paya boshlaydi. Shuningdek, unumli so'z boyligi retseptiv so'z boyligidan kattaroq bo'lishi mumkin, masalan, so'zlarni ta'sir qilish o'rniga

o'rganish orqali o'rgangan va ularni ishlab chiqarishga qodir bo'lgan, ammo suhbatda ularni tanib olishda qiyinchiliklarga duch kelgan ikkinchi til o'rganuvchisida.

Shuning uchun mahsuldor so'z boyligi odatda tegishli kontekstda ishlab chiqariladigan va ma'ruzachi yoki imzo chekuvchining ma'nosiga mos keladigan so'zlarni anglatadi. Retseptiv lug'atda bo'lgani kabi, ma'lum bir so'zni faol lug'atning bir qismi deb hisoblashning ko'plab darajalari mavjud. So'zni qanday talaffuz qilish, imzo qo'yish yoki yozishni bilish, to'g'ri ishlatilgan so'zning maqsadli xabarni to'g'ri yoki to'g'ri aks ettirishi degani emas; ammo u minimal darajada samarali bilimlarni aks ettiradi.

Bilim darajasi

Retseptiv-mahsuldorlik tafovutida ko'pincha bir qator qobiliyatlar yotadi *bilim darajasi*. Bu shunchaki so'z ma'lum vaqt ichida odamning so'z boyligiga asta-sekin kirib borishini ko'rsatadi. Taxminan ushbu bosqichlarni quyidagicha ta'riflash mumkin:

1. Hech qachon bu so'zni uchratmaganman.
2. So'zni eshitdi, lekin aniqlay olmaydi.
3. Kontekst yoki ovoz ohangiga qarab so'zni taniydi.
4. So'zni ishlatishga qodir va umumiy va / yoki mo'ljallangan ma'noni tushunishi mumkin, ammo uni aniq tushuntirib berolmaydi.
5. So'z bilan ravon - uning ishlatilishi va ta'rifi.

Bilim chuqurligi

So'z bilimlarining turli darajalari shuni anglatadi *bilim chuqurligi*, ammo jarayon bundan murakkabroq. Bir so'zni bilishning ko'p qirralari bor, ularning ba'zilari ierarxik emas, shuning uchun ularni sotib olish, albatta, *bilim darajasi*. Ushbu kontsepsiyani yanada samarali ishlatish uchun so'zlarni bilishning bir nechta ramkalari taklif qilingan. Bunday doiralardan biri to'qqiz qirrani o'z ichiga oladi:

1. [imlo](#) - yozma shakl
2. [fonologiya](#) - nutq shakli
3. [ma'lumotnoma](#) - ma'no
4. [semantik](#) - tushuncha va ma'lumotnoma

5. [ro'yxatdan o'tish](#) - foydalanishning maqsadga muvofiqligi yoki ro'yxatdan o'tkazilishi
6. [kollokatsiya](#) - leksik qo'shnilar
7. [so'z birikmalari](#)
8. [sintaksis](#) - grammatik funktsiya
9. [morfologiya](#) - so'z qismlari

So'zlarni har xil usulda aniqlash mumkin va ishlatilgan ta'rifga qarab lug'at hajmini taxmin qilish har xil. Eng keng tarqalgan ta'rif lemmaning ta'rifidir (kiritilgan yoki lug'at shakli; shu jumladan *yurish*, lekin emas *yurish*, *yurish yoki yurish*). Ko'pincha lemmalar o'ziga xos ismlarni (odamlar, joylar, kompaniyalar va boshqalar) o'z ichiga olmaydi. So'z boyligini tadqiq qilishda tez-tez ishlatiladigan yana bir ta'rif - so'z turkumining ta'rifi. Bularning barchasi asosiy so'zdan kelib chiqishi mumkin bo'lgan so'zlar (masalan, so'zlar) *kuchsiz*, *kuchsiz*, *mashaqqatli*, *mashaqqatli* barchasi oilaviy so'zning bir qismidir *harakat*). Lug'at hajmining taxminiy baholari ishlatilgan ta'rifga qarab 200 mingdan 10 minggacha. ^[3]

Lug'at turlari

Eng cheklangan va cheklanganlar tartibida keltirilgan.^{[4][5]}

Lug'atni o'qish

Savodli kishining so'z boyligi bu o'qiyotganda taniy oladigan barcha so'zlardir. Odatda bu so'z boyligining eng katta turi, chunki o'quvchi tinglashdan ko'ra ko'proq o'qish orqali ko'proq so'zlarga ta'sir qiladi.

Tinglash lug'at

Bir kishining [tinglash](#) so'z boyligi - bu nutqni tinglashda taniy oladigan barcha so'zlar. Odamlar hanuzgacha ohang, imo-ishoralar, munozara mavzusi va suhbatning ijtimoiy mazmuni kabi belgilarni ishlatishdan oldin ularga duch kelmagan so'zlarni tushunishlari mumkin.

So'z boyligi

Odamning so'zlashadigan so'z boyligi bu ishlatadigan barcha so'zlardir [nutq](#). Ehtimol, bu tinglash lug'atining bir qismi bo'lishi mumkin. Nutqning spontan tabiati

tufayli so'zlar ko'pincha noto'g'ri ishlatilgan. Ushbu noto'g'ri foydalanish, engil va bilmagan holda, yuz ifodalari va ovoz ohanglari bilan qoplanishi mumkin.

Lug'at yozish

So'zlar rasmiy insholardan tortib to ijtimoiy tarmoqlargacha yozishning turli shakllarida qo'llaniladi. Ko'p yozma so'zlar odatda nutqda ko'rinmaydi. Yozuvchilar odatda muloqot qilishda cheklangan so'zlar to'plamidan foydalanadilar. Masalan, agar bir qator sinonimlar mavjud bo'lsa, yozuvchi ulardan qaysi birini ishlatishni afzal ko'rishi mumkin va ular o'zlari bilmagan yoki qiziqmagan mavzuga oid texnik lug'atlarni qo'llashlari ehtimoldan yiroq emas.

So'nggi lug'at

Amerikalik faylasuf [Richard Rorty](#) shaxsning "yakuniy so'z boyligini" quyidagicha tavsifladi:

Barcha insonlar o'zlarining harakatlari, e'tiqodlari va hayotlarini oqlash uchun ishlatadigan so'zlar to'plamiga ega. Bu so'zlarda biz do'stlarimizni maqtashimiz va dushmanlarimizga nisbatan nafratimiz, uzoq muddatli loyihalarimiz, o'zimizga bo'lgan chuqur shubhalarimiz va eng katta umidlarimizni ifodalaymiz ... Men bu so'zlarni odamning "so'nggi so'z boyligi" deb atayman. Bu so'zlar u til bilan boradigan darajada; ulardan tashqarida faqat nochor passivlik yoki kuchga murojaat qilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. A. Karimov. ona yurtimiz baxtu iqbol va buyk kelajagi yo'lida hizmat qilish — eng oliy saodatdir. T. O'zbekiston. 2015.
2. Barnhart, Klarens Lyuis (tahr.) (1968). Jahon kitoblari lug'ati. Chikago: Thorndike-Barnhart, OCLC 437494
3. Brysbaert M, Stivens M, Mander P va Keuleers E (2016) Biz qancha so'zlarni bilamiz? So'z ta'rifi, tilni kiritish darajasi va ishtirokchining yoshiga bog'liq bo'lgan so'z boyligining amaliy baholari. Old. Psixol. 7: 1116. doi: 10.3389 / fpsyg.2016.01116.

4. Flinn, Jeyms Robert (2008). Barcha liberallar qayoqqa ketishdi? : Amerikadagi irq, sinf va ideallar. Kembrij universiteti matbuoti; 1-nashr. ISBN 978-0-521-49431-1 OCLC 231580885
5. Lenkeyt, Roberta Edwards (2007) Madaniy antropologiyani joriy etish Boston: McGraw-Hill (3-nashr.) OCLC 64230435
6. Liu, Na; Nation, I. S. P. (1985). "Kontekstda so'z boyligini taxmin qilishga ta'sir qiluvchi omillar" (PDF). RELC jurnali. 16: 33–42. doi:10.1177/003368828501600103.
7. Miller, Barbara D. (1999). Madaniy antropologiya(4-nashr) Boston: Allin va Bekon, p. 315 OCLC 39101950
8. Schonell, ser Fred Joys, Ivor G. Meddleton va B. A. Shou, Kattalarning og'zaki so'z boyligini o'rganish: avstraliyalik ishchining so'zlashuv so'z boyligini o'rganish, Kvinslend universiteti universiteti, Brisben, 1956 yil. OCLC 606593777
9. G'arbiy, Maykl (1953). Inglizcha so'zlarning umumiy xizmat ro'yxati, semantik chastotalar va ommabop ilm-fan va texnologiyalarni yozish uchun qo'shimcha so'zlar ro'yxati London, Nyu-York: Longman, Yashil OCLC 318957
10. Умрзақов Т.Б. Лингвистик таржимашунослик истиқболлари// Илмий хабарнома 2010.

**КОКАНДСКИЕ ПОЭТЕССЫ: НОДИРАБЕГИМ
ПРЕДСТАВИТЕЛЬНИЦА ШКОЛЫ ПОЭЗИИ**

*Кокандский педагогический институт студент 2-курса факультет
истории Исломов Абдулазиз Латиф угли*

Аннотация: Данная статья также посвящена одному из таких ярких лиц в истории и культуре Кокандского ханства - жизни и творчеству поэтессы, политического и общественного деятеля XIX века, которая стала известна и любима в народе под своим псевдонимом - Нодира-бегим, в частности поэтесс женщин которые внесли весомый вклад в развитии культуры и образованию Кокандского ханства того времени. В данной статье мы хотели бы освещать некоторые черты ее поэтической и особенно общественно - политической деятельности.

Ключевые слова: Нодирабегим, Увайсий, литература Кокандского ханства, Умархан,

Annotation: This article is also devoted to one of such prominent figures in the history and culture of the Kokand Khanate - the life and work of the poetess, political and public figure of the 19th century, who became known and loved by the people under her pseudonym - Nodira Begim, in particular, women poetesses who contributed significant contribution to the development of culture and the formation of the Kokand Khanate of that time. In this article, we would like to highlight some features of her poetic and especially social and political activities.

Key words: Nodirabegim, Uvaisiy, literature of the Kokand Khanate, Umarkhan,

Введение. В это время в культурной жизни Кокандском ханства великие поэты и поэтессы играли важную роль в образовании и в развитии культуры. Поэтесса Нодирабегим стала известна благодаря литературному творчеству на таджикском и узбекском языках. Ее стихи отличались мелодичностью, напевностью. Нодира была одним из крупных представителей Просвещения, основными темами ее творчества были гуманизм, любовь, справедливость.

Обсуждение. Нодира-бегим родилась в 1792 г. в г. Андижане, ее полное имя Мохлароим, но, как было отмечено выше, она более известна под псевдонимом Нодира-бегим. Ее отец Рахманкулби являлся авторитетной личностью своего времени и был хакимом (наместник верховного правителя) Андижана и имел крепкие родственные узы с правителем - ханом Кокандского ханства, выдал замуж свою сестру за Норбутбия (1770 - 1800 гг.). Поэтому он являлся дядей (со стороны матери) Алим-хану, который правил в 1800-1810 годах и сыграл особую роль в судьбе Нодир-бегим. Мохлароим с раннего детства получила хорошее воспитание и образование. Выросла она в Андижане, и по воле судьбы дальнейшая судьба будущей поэтессы играла весомую роль в политической жизни Кокандского ханства одновременно она была как мать правителя. С ее именем связано строительство мечетей, медресе и крытых рынков в городе Коканде. В начале XIX века в политической и общественной жизни государства Нодира играла весомую роль как государственный деятель и представитель Просвещения. В истории Кокандского ханства, которое существовало в Центральной Азии более полутора столетий, было много знаменитых личностей, чьи имена вспоминаются с гордостью и большим уважением. Если говорить о дальнейшей судьбе поэтессы Нодир, то в литературной среде она получила известность при дворе своего мужа Умар-хана во время поэтических вечеров, организуемых самим правителем. Умар-хан также являлся известным поэтом своего времени, как известно, он писал стихи под псевдонимом Амири и оставил определенное творческое наследие в Кокандском ханстве. Первые стихи будущей поэтессы и государственного деятеля, очевидно, были сочинены после замужества. Литературное наследие Нодир является одним из лучших образцов классической поэзии по своему идейному и художественному значению. Нодира также писала красивые и трогательные стихи на персидско-таджикском языке. Они не уступают газелям на узбекском языке по содержанию и художественному мастерству и играют важную роль в более широком и полном изучении творчества поэта. Его неполный узбекский кабинет хранится в фонде Института востоковедения АН РУз. Девон включает 109 (или 1704 стиха) Нодир. В

предисловии, написанном самой Нодирой, содержится важная информация о ее биографии. Выявлено, что Нодира написал 19 (328 строк) газелей под псевдонимом «Комила» в архиве, который был переписан в XIX веке и ныне хранится в архиве Музея истории Академии наук Узбекистана. В 1962 году в Намангане был найден идеальный кабинет поэта. Хранится в Государственном музее литературы имени Алишера Навои Академии наук Узбекистана, можно сказать, что этот девон полностью охватывает наследие поэта. Прекрасно представлено предисловие, написанное поэтом. Девон содержит 180 стихотворений, написанных поэтом под псевдонимом «Нодира» (из них 136 на узбекском, 44 на таджикском). Есть 11 мухамм, 2 мусадда, 1 мусамман, 1 переводчик, 1 сочинение и 1 фиракнама. В Институте востоковедения Академии наук Узбекистана имеется коллекция из 333 газелей, написанных Нодирой под псевдонимом «Макнуна». Сегодня мы имеем лирическое наследие около 10 000 стихов, написанных Нодирой на узбекском и персидско-таджикском языках.

Лирика - основа поэзии Нодиры. Нодира – певица любви, преданности и верности. Она воспевала красоту и преданность, страдания женщин Востока. Поэт называет себя зеркалом любви, в котором отражается надежда человека на жизнь, добрые пожелания и мечты.

Махмуна. Узбекская поэтесса дочь кокандского торговца муллы Бошмона. О его жизнедеятельности и биографии имеется мало источников. В произведении Фазли «Мажмуат уш-шуаро» она воспевала его личность как великого поэтесса Кокандского ханства. Это поэтесса воспевала историю Кокандского ханства их великих учёных и поэтов как великие поэты украшениями востока.

Муштарий. Узбекская поэтесса работала секретарем во дворце Худоёрхана. В своих львах он призывает людей к смирению, добру, чистоте и справедливости. Он ненавидит невежественных и низменных людей. Поэзия и рассказывание историй находятся на переднем крае его творчества. Эпос «Джамилай Дилором», представляющий собой письменный поэтический

образец устного народного эпоса поэта, близок по содержанию эпосу «Орзигул» в устной литературе.

Мохизода Бегим. Узбекская поэтесса XIX века. Мало что известно о его времени и карьере. Стихотворение Мохизоды Бегим «Джахона Хитоб» вошло в книгу «Ашори Нисвон», изданную кокандским поэтом Ибрагимом Давроном. В этом стихотворении поэтесса подробно описывает трагические судьбы женщин своего времени, их беззаконие и жалкую жизнь.

Годы правления Умар-хана (1810 - 30.12.1822 гг.) считаются периодом рассвета Кокандского ханства. Завершается «собрание земель» - была установлена окончательная граница государства, территория ханства не только пересекала границы Ферганской долины и объединяла соседние владения, она простиралась от Ферганской долины до казахских степей. Коканд стал мощным централизованным государством со своей регулярной армией, которая способствовала подписанию договора о вечном мире и дружбе с бухарским правителем эмиром Хайдаром. Стабильное политическое и экономическое положение, усиление централизованной власти способствовали развитию культурной жизни. Это ярко выразилось в развитии материальной и духовной культуры, это был период развития литературы и исторической науки. В культурной жизни завершилось формирование кокандской литературной среды, которая берет свое начало от Боборахима Машраба и связана с такими именами, как Машхур Офок, Акмал - Домулло Шермухаммад, Нодир, Нозил (Аваз Мухаммад), Махмур (Махмуд), Мухаммад Шариф Гулхани. Кокандская культурная среда в дальнейшем пополнилась новыми именами, такими как Амири (Умар-хан - правитель Коканда), Фазли Намангони, Нодира, Джахонотун Увайси, Мавзуна. Мохлароим как жена верховного правителя имела огромный авторитет во дворце, благодаря хорошему воспитанию, хорошим манерам и образованности она быстро стала известна и любима народом, возможно, этого было бы достаточно для того, чтобы о ней сохранилась добрая память на страницах истории. Но она была человеком творчества, поэтому очень скоро, как только её главный покровитель, правитель Кокандского ханства и супруг Умар-

хан (Омархан) начал проводить творческие вечера при дворе, Мохлароим стала активной участницей таких вечеров. В то время это был во всех отношениях серьезный, смелый шаг - организовать творческие вечера в религиозно - духовной среде, которая не всегда оправдывала нахождение в одном зале мужчин и женщин. Но так как инициатором таких творческих вечеров был сам Умар-хан, получивший титул «амир ул - муслимин» - «покровитель мусульман», местное духовенство не осмелилось сопротивляться. В результате таких вечеров создалась кокандская литературная среда, для которой было характерно двуязычие и которая сыграла положительную роль в развитии литературной жизни двух братских народов - таджиков и узбеков в XIX веке.

Заключение. Таким образом, в период правления Умархана в Кокандском ханстве более усиленно развивается культура и образование, в частности особое внимание уделяется стихотворений деятельности поэтов и писателей. Более подробно освещает своими газелями и стихами поэтесса Нодирабегим. Это очень повлияло на образованию и культуру Кокандского ханства.

Использованные источники

1. Янжул И. Исторический опыт торговли со Средней Азией Туркестанский сборник. Т.378. — С.98.
2. Бабабеков Х. Қўқон тарихи. — Б 113.

O‘QUVCHILAR FAOLIYATIDA QA‘TIYATLILIKNI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOSLIGI

Abdullayev Feruzbek Maqsud o‘g‘li

Urganch davlat universiteti pedagogika va psixologiya ta‘lim yo‘nalishi talabasi

Ozodova Zulfiya

Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 1-bosqich ta‘labasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta‘limda o‘quvchilarni qatiyatlilikga, o‘zida ishonchni shakllantirishga, kelajakdagi maqsadlariga erishish hamda o‘zligini anglash, o‘ziga ishonch tuyg‘usini shakllantirishga erishish haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘z: qatiyatlilik, o‘ziga ishonch, insoniy fazilatlar, irodaviylik, hayotiy tajribalar, o‘z -o‘zini anglash.

Prezidentimiz I.A.Karimov “Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch” asarida quyidagi fikrlarni ilgari suradilar; hayotida odam ba‘zan o‘zini yo‘qotib qo‘yadigan g‘oyat murakkab muammolarga duch keladi. Keskin vaziyatdan chiqishning iloji yo‘qdek tuyuladigan holatlar mavjud. O‘ylaymanki, birinchi navbatda o‘z kuchiga ishongan ruhiy dunyosi ma‘naviy olami baquvvat bo‘lgan odamgina bunday vaziyatlardan yorug‘lik bilan chiqib keta oladi. Ma‘naviy boylik shunday paytda odamga katta kuch va madad beradi.

Insonning ma‘naviyati yuksalishi bilan birga uning irodasi ham kuchayib boradi. Iroda – bu aslida mustahkam ishonch demakdir. Irodasi baquvvat odam o‘ziga ishonadi va har qanday murakkab vazifalarni ham o‘z zimmasiga olishdan qo‘rqmaydi. Shuning uchun ham yuksak irodali insonga suyanish mumkin. Bunday kishilar boshimizga biron-bir tashvish yoki muammoga tushgudek bo‘lsa, loqayd qarab turolmaydi. Hech ikkilanmasdan yonimizda turib, qo‘ldan kelgancha yordam berishga, qiyinchiliklarni siz bilan birgalikda yengishga harakat qiladi.

Aynan shaxs shakllanishida irodaviy sifatlarni o‘rni muhimdir. Chunki inson kundalik faoliyatlarida istaydimi, istamaydimi turli qiyinchiliklarga uchraydi. Bu qiyinchiliklarni yengishda o‘zida kuch, matonatni tarkib toptirishi lozim. Irodaviy sifatlardan qat’iyatlilik ham insonning u yoki bu maqsadlarini amalga oshirishga muhim o‘rin egallaydi. Shu boisdan shaxsda irodaviy sifatlardan qat’iyatlilikni shakllanishi qanday omillarga bog‘liqligini aniqlash muximdir.

Sharqning qomusiy olimlari tomonidan shaxsni tarbiyalash, ta’lim- tarbiya berish, shaxsni kamol topishi va unda ahloqiy xulq-atvor malakalarini shakllantirish borasida bir qator ilmiy-nazariy fikrlar keltirilgan. Shuningdek, shaxs kamolotida iroda va irodaviy sifatlarning o‘rni mohiyati yuzasidan bir qator fikrlar ilgari surilgan. Ular sirasiga Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Jomiy, Davoniy, Alisher Navoiy kabi allomalarimizni keltirib o‘tishimiz zarur.

Qat’iyatlilik fenomenini jahon psixologiyasining yirik namoyondalaridan K.Levin (1922), Dj.Atkinson va G.Litvin (1960), R.Krutcher (1934), D.Rayans (1939), A.Kremer (1942), N.Fizer (1962) va boshqalar tomonidan keng doirada tadqiq qilingan.

V.K.Kalin fikricha qat’iyatlilik- bu hissiy-irodaviy sifat bo‘lib, faoliyatning turli bosqichlarida emosional va irodaviy komponentlarning turlicha tasavvur qilinishidir. Shu bilan birga insonda qat’iyatlilikni namoyon bo‘lishi ongni predmetli faoliyatga yo‘naltirilganligiga va hayot tarziga shuningdek, bir ob’yekt ustida butun kuchi e’tibor bilan ishlashiga bog‘liq. Insonning xatti-harakatida faoliyat maqsadiga nisbatan emosional bog‘liqlik yuzaga keladi.

Qat’iyatlilik qiyinchilik va to‘siqlarga qaramasdan uzluksiz bosqich davomida faollikni susaytirmaslikda namoyon bo‘ladi, keyingi o‘rinlarda u fikrini davom ettirib, qarama-qarshi sifatni qat’iyatsizliklarni ilgari suradi. Qat’iyatsizlik insonning o‘zi qilmayotgan ishdan qoniqmaslikdan, ish uchun kuyib ketmaslikdan yoki bir ishga nisbatan qiziqishlarning tez yonib, tez o‘chishidan kelib chiqadigan xususiyatidir. Bunda inson o‘z oldiga qo‘ygan maqsadga intilish hissi bilan kurashni boshdan kechiradi.

Yuqoridagilarning barchasi faqat qat’iyatlilikka emas, qaysarlik va chidamlilik kabi irodaviy sifatlarga taalluqli ekanligini unutmasligimiz kerak.

Qat’iyatlilikning namoyon bo‘lishi quyidagilarga bog‘liq:

1. Insonning maqsadga intiluvchanlik darajasiga;
2. Omadga intilish motiviga;
3. Qiyinchiliklarni bartaraf etishdagi irodaviy ustanovkalarga;

O‘quvchilarni irodaviy sifatlarini o‘stirish maqsadida, o‘qituvchi mustaqil ishlash uchun topshiriq berganda, bu ishni qanday qilib yaxshiroq tashkil qilish, oldindan qanday rejalashtirish, vaqtni qanday taqsimlash, qaysi usuldan foydalanish, jumladan, qanday qilib eslab qolish va o‘zini qanday nazorat qilishi haqida yo‘l –yo‘riqlar bergani ma’qul. Bunday yo‘l –yo‘riqlar o‘qish –o‘rganishda, shu bilan birgalikda faoliyatning barcha turlarida uyushqoqlikni o‘shishiga yordam bergan bo‘lar edi.

Irodaning shu hamma sifatlari o‘qish jarayonida ko‘p marta namoyon bo‘lib, mustaxkamlanib borishi va xarakter sifatlariga aylanishi mumkin. Bu sifatlarning mustaxkamlanish tezligi va qanchalik mahkam o‘rnashib qolishi, asosan o‘quvchining o‘qishga munosabatiga qiziqish havaslariga, intilishiga va boshqa bir qancha shart –sharoitlarga eng muhimi maktab va oiladagi maxsus tarbiyaviy ishga bog‘liq.

O‘quv va jamoat vazifalarini bajarish qaror qabul qilish, qiyinchiliklarni yengish, o‘zini boshqarish, irodani talab qiladi. Shuning uchun o‘zini boshqarish o‘quvchilar faoliyatlarini muvaffaqiyatli bajarishning psixologik zaminidir.

O‘quvchilarda irodaning rivojlanganligi turlicha bo‘lishi mumkin. Irodaning yengilmasligi o‘quv tartibining bo‘lishiga sabab bo‘lishi mumkin. O‘quvchining bilimlardan noto‘g‘ri foydalanishlariga, imtixonlarda aqliy qobiliyatlarining pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Yuqoridagi xulosalarga muvofiq quyidagi tavsiyalarni berish mumkin.

- qat’iyatlilik sifatlarini shakllantirishda shaxsning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish lozim;

- o‘quvchilar bilan qat’iyatlilik sifatlarini rivojlantirish bo‘yicha trening mashg‘ulotlarini tashkil qilish kerak;

- o‘quvchilarga o‘quv faoliyatida aqliy zo‘r berishni talab qiladigan topshiriqlarni berish va bajarilishini nazorat qilish zarur;

- shaxsda o‘z ustida ishlash va o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini shakllantirish lozim;

- shaxsda mustahkam e‘tiqod va dunyoqarashni tarkib toptirish zarur;

- shaxsda har qanday holat va vaziyatga nisbatan ongli munosabatni qaror toptirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch Toshkent “O‘zbekiston” -2008
2. Zimin P.P., Chufarovskiy Yu.V. Vospitaniye voli. –Toshkent,O‘qituvchi, 1988, - 135 s.
3. Ilin Ye.P. Psixologiya voli.-SPb.:Piter, 2002,-288s.
4. Kalin V.A. Klassifikatsiya volevaya regulsiya povedeniya i deyatelnosti. – Simferopol, 1983.

TIL TARAQQIYOTINING MUHIM BIR BO`G`INI

Xurshida Cho'lponova G'ulomjonovna

Farg'ona viloyati Rishton tumani Rishton tumani 10-maktab

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Tilshunoslik fan sifatida paydo bo`lgandan boshlab hozirgi davrgacha to`xtovsiz ravishda rivojlanib, taraqqiy etib keldi. Bu davrda turli tadqiqot yo`nalishlari, bu yo`nalishlarga daxldor tushuncha va atamalar sistemasi maydonga keldi. Mazkur yo`nalishlar tilshunoslikni yangi g`oyalar, tadqiqot metodlari bilan boyitib, uning rivojiga katta ta'sir qildi. Shuning uchun ulardan bir qanchasi bugungi tilshunoslik uchun ham qadr-qimmatini yo`qotgani yo`q. Ushbu maqolada til taraqqiyotining muhim bir bo`g`ini haqida so`z yuritilgan.

Kalit so`zlar: Tilshunoslik, til birligi, kitobxon, illokutiv, perlokutiv pragmatik aktlar, derivatsiya, sintaktik munosabat.

Tilshunoslik tarixidagi har bir soha muayyan ijtimoiy shart-sharoit talabi bilan yuzaga kelgan. Shuning uchun ham har qanday soha, shu jumladan, derivatsiya jarayoni ham ana shunday tarixiy shart-sharoitdan kelib chiqib tahlil qilinmog`i kerak.

Bir ob'yekt turli tomondan qaralib, turlicha baholanishi mumkin. Tilshunoslikda ham bir sath turli lingvistik yo`nalish vakillari tomonidan turlicha izohlangani, ularning ayrimlari lingvistika tarixida keng ilmiy jamoatchilik tomonidan ma'qullanib, an'anaga aylanib ketgan bo`lsa, ayrimlari muayyan bir davrgacha qo`llanib, keyinchalik iste'moldan chiqqaniga guvoh bo`lamiz. Mustaqil Respublikamiz bugungi kunda erishgan va erishayotgan jahon miqyosida ham muhim ahamiyat kasb etayotgan yutuqlar fan-texnika sohasida o`z aksini topmoqda. Bu esa fan xodimlari, shu jumladan tilshunoslar oldiga ulkan vazifalarni qo`ymoqda. Ana shunday vazifalardan biri jahon tilshunosligida erishilgan yutuqlardan foydalangan holda o`zbek tilshunosligida ham eng avval derivatsiya masalalarining ilmiy talqinini va bu bilan bevosita bog`liq bo`lgan tilimiz

taraqqiyotining derivatsion muammolari tahlilini atroflicha yoritishdan iboratdir.

Til birliklari nutqda real qo`llanilar ekan, ular turli o`zgarishlarga duch keladi, qayta shakllanadi, bir-biroviga o`tadi, ya`ni transpozitsiyaga uchraydi. Bu esa, ma`lum darajada, funktsiyaga kirishish jarayonida ular o`rtasidagi chegarani yo`qotadi. Ko`rinadiki, derivatsiya universal xarakterga ega. Bir tomondan u til doirasi bilan nutq doirasini birlashtirib tursa, ikkinchi tomondan u funktsional jihatdan turli darajadagi til birliklarini: fonema, morfema, leksema va h.k.larni tenglashtiradi. Aytish joizki, til nutqqa yaxlit struktura tarzida emas, balki alohida lavhalar bilan, so`zlovchining ehtiyojlari asosida tanlab olingan qurilma elementlari bilan kirib keladi[1]. So`z (til birligi) inson tomonidan nutq orqali bilimlarini va o`z fikriga bo`lgan sub`yektiv munosabatini ifodalash uchun qo`llaniladi. Nutq esa, ma`lumki, har doim ikkita sub`yekt, ya`ni so`zlovchi yoki yozuvchi hamda tinglovchi yoki o`quvchiga (kitobxonga) ega bo`ladi. Tinglovchisiz nutq mavjud bo`lmaydi. Hatto ikkinchi odamning ishtirokisiz so`zlangan nutq ham insonning o`z-o`zi bilan muloqoti tarzida baholanadi. Bu o`rinda illokutiv va perllokutiv pragmatik aktlarning o`zaro uzviy munosabatini ko`ramiz.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda shuni ham ta`kidlash joizki, hozirda derivatologiya sohasi tilni turli yo`nalishlar bilan o`rganyapti: lingvistik yo`nalish (derivatsiya atamasi ostida til birliklarining shakllanishi tushuniladi); kognitiv yo`nalish (til bu doimiy kuzatuvdagi uzluksiz jarayon, fikrni ifodalashning eng muhim vositasi sifatida o`rganiladi (til materiallari va shakllari asosida)) va psixologik yo`nalish (bunda derivatsiya til birliklarini faollashtiruvchi jarayon sifatida ko`zga ko`rinmas, mavhum tarzda ifodalanadi. U so`zlovchining ongida shakllanadi va derivatsion jarayonni uning ayrim natijalariga, bilvosita ma`lumotlarga ko`ra kuzatish mumkin)².

Derivatsiya - zamonaviy tilshunoslikning eng ilg`or yo`nalishlaridan biridir. Jahon tilshunosligida til taraqqiyotining hozirgi davriga qadar struktur tilshunoslik muammolari hisoblanmish distributiv tahlil, nutq materialining bevosita ishtirokchilari, transformatsion tahlil, til materialining funktsional tahlili, sintaktik va semantik derivatsiya talqini, psixolingvistika, neyrolingvistika muammolarining o`rganilishi borasida juda katta yutuqlarga erishildi.

Odatda, eng kichik sintaktik munosabat soʻzlarning soʻz birikmasi sathidagi bogʻlanishi deb oʻrganilib kelindi. Biroq faktik til materialining tahlili eng kichik sintaktik munosabat soʻz sathida morfemalarning oʻzaro bogʻlanishi jarayonida voqelanishini koʻrsatmoqda. Sintagmatik munosabat esa fonemalarning gorizontal qatorda oʻzaro bogʻlanishida ham kuzatiladi.

Biz aniq bir tilda boʻlayotgan oʻzgarishlarni emas, balki til oʻzini – oʻzi rivojlantirayotganligi haqida maʼlumotga ega boʻlishimiz kerak. Zamonaviy tilshunoslik tilning bir yoʻnalishidan ikkinchi yoʻnalishini qanday yaratilishini insoniyatga tushuntirishni va oʻzi ham shu yoʻnalishni rivojlantirishni taqozo etadi. Yangi semantik maʼnolarni yaratish va uni ishlab chiqish uchun affiksatsiya va oʻzakni kengaytirishga eʼtibor berilishi kerak. Shu jihatdan olib qaraganimizda derivatsiya oddiy hol emas balki, katta bir jarayondir. Aynan mana shu derivatsion jarayon suv kabi, havo kabi tilga oʻz-oʻzini taraqqiy ettirish huquqini beradi.

Derivatsion jarayon orqali nutqning bir birligi asosida yangisini yaratish kabi inson qobiliyati orqali yaratiladigan xususiyatlari mavjud. Til affikslar yordamida oʻzakni kengaytirib, yangi maʼno yaratadi. Tilning soʻzlarni soʻz yasalishi toʻplamiga jamlashdek imkoniyatini qanday izohlash va tushuntirish mumkin? Bu savolga javob izlab, tilshunoslik derivatsiyani oddiy xususiyat emas, balki butun bir jarayon deb hisoblaydi.

Bu jarayon olimlarni tilning rivojlanishini turli nuqtai nazarlar boʻyicha tahlil qilishga chorlaydi. Masalan, derivatsion jarayon tilning struktur muammolarini tushuntiradi.

Derivatsion qonuniyatlarning koʻrinishi til strukturasi, yaʼni til egasi va til birliklari orasidagi aloqaga nur bagʻishlaydi. Buni esa bugun biz mazkur aloqaning kognitiv mazmuni deb atamoqdamiz. Bundan tashqari derivatsion qonuniyatlar matn chegarasining rivojlanishi va kengayishini oʻrganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Katsnelson S.D. Kategorii yazыka i myshleniya. Iz nauchnogo naslediya, M., 2001. – S.25
2. Turniyozov N. Til birliklarining nutqiy derivatsiyasi // Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari.- Samarqand:SamDChTI nashri, 2018.-6 b
3. Ziyoz.uz

DERIVATSIYA HODISASI HAMDA GAPNING PROPOZITIV STRUKTURASI

Bolbekova Rayxon Raxmatulla qizi

*Jizzax davlat pedagogika instituti o'zbek tili va adabiyoti 1-kurs magistranti,
Zarbdor tumani 13-maktab ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada derivatsiya hodisasi hamda gapning propozitiv strukturasi xususida soz yuritilib, misollar asosida ko`rib chiqilgan.

Kalit so`zlar: *propozitsiya, fikr, tilshunoslik, sintaktik derivatsiya, propozitiv struktura, predikat, frazeologik iboralar.*

Tilshunoslik fani taraqqiyotining bugungi davrida til birliklarining nutqda qo`llanilishining semantik jihatlariga jiddiy e`tibor qaratilmoqda. Ana shunday masalalardan birini propozitsiya tushunchasida ko`ramiz, zotan, propozitsiya gapning mazmuniy asosini tashkil etuvchi omil bo`lib, u orqali ob`yektiv borliqdagi ayrim vaziyat yoki voqealar aks ettiriladi [1,31]. Propozitsiya gap shakllanishining asosida yotadi. Bu jihatdan uni gapning semantik mag`zini tashkil etuvchi invariant struktura sifatida tushunish mumkin. Bu esa, o`z navbatida, gap propozitsiya asosida shakllanishidan dalolat beradi [2,8]. Fikr dalili uchun quyidagi misolga murojaat etaylik:

Teshaboy o`ng qo`lining boshmaldog`ini tishlab o`ylanib qoldi (M.Ismoiliy.Farg`ona tong otguncha).

Mazkur gapning semantik asosida (Teshaboy) o`ylanib qolmoq tarzidagi virtual holatli semantik struktura yotganini ko`ramiz. Chunki propozitiv struktura mudom qandaydir abstrakt holatda bo`ladi va muayyan predikatga tayanadi. Berilgan gapda predikat vazifasida o`ylanib qoldi tarzidagi semantik struktura kelmoqda va u o`zining salohiyatiga qo`ra propozitiv struktura maqomini olmoqda.

Propozitiv struktura predikati har doim bo`sh o`rinlarga ega bo`ladi. Shuning uchun ham uni abstrakt ifodali deb atamoqdamiz. Qachonki uning bo`sh o`rinlari

to`ldirilsa, propozitiv struktura sintaktik struktura derivatsiyasi uchun xizmat qila boshlaydi.

Predikatning bo`sh o`rinlari aktantlar yoxud argumentlar orqali to`ldiriladi va buning natijasida gapning sintaktik strukturasi tomon qadam tashlanadi. Ba`zi hollarda predikat aktantlari birdan ortiq bo`lishi ham mumkin. Ba`zan esa predikat bir aktantli bo`ladi: Teshaboy o`ylanib qoldi. Ammo berilgan gapda propozitiv struktura ortidagi ekstralingvistik vaziyat o`ng qo`lining barmog`ini tishlab tarzida shakllangan sirkonstant maqomidagi strukturaning qo`llanilishini ham taqozo etmoqda. Bu esa, o`z navbatida, gapning sintaktik derivatsiyasi shakllanishiga yo`l ochmoqda.

Shuni ham aytish kerakki, gapning Teshaboy o`ylanib qoldi holati sintaktik derivatsiyaning tayanch strukturasi taqozo etadi. Ayni paytda sintaktik derivatsiya uchun asos berilmoqda, xolos. Ana shu tayanch strukturaga sirkonstantlar qo`shilgach, derivatsiya haqida so`z yurita olamiz. Mazkur derivatsion jarayonda gapdan tashqari so`z birikmasi hai shakllanishi mumkin edi. Bunday vaziyatda gap bilan so`z birikmasi yagona propozitsiyaga asoslanadi: Teshaboyning o`ng qo`lining boshmaldog`ini tishlab o`ylanib qolishi. Ana shuning uchunt ham propozitiv strukturani invariant xarakterli deb yuritishadi.

Gapning propozitiv strukturasi predikativlikka qiyos qilinishi ham kuzatiladi. Yu.S.Stepanov gapning predikativlik hodisasi ikki bosqichli bo`lishini, birinchi bosqichda propozitsiya hodisasi yoki noto`liq predikatsiya shakllanishini, ikkinchi bosqichda esa to`liq predikativlik vujudga kelishini ta`kidlaydi [3.393]. Nazarimizda, bu o`rinda noto`liq predikatsiya haqida so`z yuritilishi propozitsiyaning abstrakt ifodali bo`lishi bilan bog`liq ko`rinadi. Zotan, propozitsiya yuqorida aytib o`tilgani singari, argumentlar yoxud aktantlar bilan aloqasi bo`lmagan ko`rinishida ham abstrakt holda bo`ladi. Ammo shuni ham aytish kerakki, bunday holat propozitsiyaning lingvistik maqomini taqozo etadi. Aks holda uni shu nom bilan (propozitsiya) atab bo`lmasdi. Boshqacha aytganda propozitsiya voqelikka munosabat bildirmaydi. Fikr isboti uchun misol keltiraylik:

Oxiri bir kuni Ashrafjon oyisi bilan pochchasi Rasuljonni Toshkentga sovchilikka jo`natdi (O.Yoqubov. Er boshiga ish tushsa).

Keltirilgan misolda (sovchilikka) jo`natmoq tarzida berilayotgan propozitsiyani ko`ramiz. Uning abstrakt ifodali ekanligi izoh talab qilmaydi, albatta. Bu o`rinda voqelikka munosabat bildirilayotgani yo`q va shu bois propozitsiyani predikativlik hodisasi bilan qiyoslab ham bo`lmaydi. Agar predikatning bo`sh o`rinlari aktantlar bilan to`ldirilsa, endi predikativlik hodisasi ham shakllanadi: jo`natmoq – sovchilikka, Toshkentga, Ashrafjon, Rasuljon, pochchasi, oyisi.

Ko`rinadiki, jo`natmoq so`zi predikat sifatida bo`sh o`rinlari aktantlar va sirkonstantlar to`ldirilishini talab qiladi va shu asosda berilgan gapning sintaktik derivatsiyasi voqelanadi.

Derivatsion jarayonda Toshkent (argument) so`ziga qo`shilayotgan –ga affiksi operator vazifasini bajarib, derivatsiyaning mutlaq hokim unsuri darajasiga ko`tarilmoqda. Demak, gapning derivatsiyasida –ga affiksi hokim bo`lsa, propozitsiyaning hokim unsuri abstrakt ifodali predikat sanaladi.

Derivatning sintaktik shakllanishi semantik jihatdan propozitsiyaga asoslansa, mantiqiy jihatdan voqelikka munosabat bildiruvchi predikativlik hodisasiga tayanadi. Bu esa, o`z navbatida, propozitsiya bilan predikativlik hodisasi mushtarak maqomga ega emasligidan dalolat beradi. Bu xususda so`z yuritilganda G.N.Manayenko predikatsiya va propozitsiya hodisalarini keskin farqlash lozimligini to`g`ri ta`kidlaydi. Uning fikriga ko`ra predikativlik voqelikka munosabat bildirilishi hodisasi bilan bog`liq bo`lsa, propozitsiya gapning shakllanishi va taraqqiyotining “genetik axborotini” o`zida mujassamlashtiruvchi lingvistik genni taqozo etadi. Bu esa propozitsiya nominalizatsiya hodisasining natijasi sanaluvchi semantik struktura ekanligini ko`rsatadi [4.64]. G.N.Manayenko o`z tadqiqotida nihoyat quyidagi xulosaga keladi: “Predikatsiya propozitsiya hodisasini shakllantiruvchi akt emas, balki uni yemiruvchi akt sanaladi”

[4.64].

Darhaqiqat, predikativlik hodisasi propozitsiya predikativining bo`sh o`rinlari aktantlar yoxud argumentlar bilan to`ldirilishi natijasida vujudga keladi va buning oqibatida propozitsiya hodisasi o`z maqomini predikativlikka beradi. Biroq bu narsa propozitsiya barham topdi, degan ma`noni anglatmaydi, zotan, u gapning, shu

jumladan, derivatning ham semantik strukturasi yadrosi sifatida faollik ko`rsataveradi. Bu juda muhimidir. Chunki sem antik asos bo`lmas ekan, derivatsiya hodisasi voqelanmaydi. Ammo bu bilan semantik derivatsiya sintaktik derivatsiyadan farq qilmaydimi degan savolga o`rin qoldirmaslik kerak. Semantik va sintaktik derivatsiyalar bir-birlari bilan uzviy bog`liq bo`lsa-da, ularning har biri o`zining alohida maqomiga egadir:

Kishi ruhining injenerlari davrasida nomi tilga olinishidan g`oyat mamnun ko`rinardi (N. Safarov. Olovli izlar).

Projektorlar bulutlar orasidan havo “qaroqchi”larini izlashardi (N.Safarov. Olovli izlar).

Keltirilgan misollarimizda parafrazalar qatnashayotganini ko`ramiz. Birinchi misolda kishi ruhining injenerlari parafrazasi, ikkinchi misolda esa havo “qaroqchi”lari parafrazasi berilib, ular so`z birikmasi semantik derivatsiyasiga misol bo`la oladi. Chunki birinchi parafrazada mazmunan o`qituvchi so`zi, ikkinchi parafrazada esa samolyot so`zi anglashilmoqda. Boshqacha aytganda birinchi parafrazada o`qituvchi so`zi denotat, kishi ruhining injenerlari birikmasi esa signifikat maqomida kelmoqda.

Ikkinchi misolda esa, samolyot so`zi denotat, havo “qaroqchi”lari birikmasi signifikatni anglatmoqda. Biroq bu o`rinda semantik derivatsiya hodisasining voqelanishi faqat ana shu parafrazalarga taalluqli bo`layotganini qo`ramiz.

Berilgan har ikkala gapning ham shakllanishi, albatta alohida propozitsiyalarga tayanuvchi sintaktik derivatsiya hodisasi qolipida ro`y bermoqda. Birinchi derivatda – dan affiksi, ikkinchi derivatda ham bu o`rinda –dan (orasidan) derivatsiya operatorlari vazifasida kelmoqda. Shuni ham ta`kidlash lozimki, tarkibida parafrazalar qatnashayotgan gaplar semantik derivatsiya qolipida emas, balki sintaktik derivatsiya og`ushida bo`ladi. Semantik derivatsiya hodisasi esa bunday vaziyatda faqat parafrazalarga tegishli bo`ladi. Demak, ayni paytda derivat ichida mikroderivat yashashini ko`ramiz.

Frazeologik iboralar qatnashgan gaplarda, aniqrog`i, gap qolipidagi iboralar xususida so`z yuritilganda esa mutlaqo boshqacha vaziyatga duch kelamiz. Boshqacha

aytganda, bunda tom ma’nodagi semantik derivatsiya voqelanishini ko’ramiz. Fikr dalili uchun quyidagi misolga to’xtalaylik:

Alining tepa sochi tik bo’lib ketdi.

Ayni paytda gap qolipidagi frazeologik iboraning semantik derivatsiyasi xususida so’z yurita olamiz. Eng avval shuni aytish kerakki, frazeologik ibora semantik hodisani taqozo etadi, zotan, bunda ibora komponentlari o’z ma’nolarida qo’llanilmaydi. Shu bois iboraning mazmuniy salmog’i uning komponentlarining ma’nolaridan kelib chiqmaydi. Masalan, berilgan misola so’z Alining tepa sochi tikka bo’lib ketganligi haqida emas, balki Alining g’azabi kelgani xususida yuritilmoqda. Shuning uchun bu o’rinda semantik derivatsiya ahamiyat kasb etadi. Biroq shunday bo’lsa ham ibora komponentlari o’rtasida sintaktik munosabat mavjudligini inkor etib bo’lmaydi.

Gap qolipidagi iboralar semantik derivatsiyasi ham muayyan propozitsiyaga tayanadi. Berilgan iborada tik bo’lib ketmoq birikmasi propozitsiya vazifasini o’tamoqda. Mazkur birikma bir yo’la propozitsiya predikati ham sanaladi. Uning bo’sh o’rinlarining to’ldirilishida qatnashayotgan argumentlar yoxud aktantlar o’rtasida o’ziga xos sintaktik munosabat ham kuzatiladi. Biroq mazkur sintaktik munosabat dinamik xarakterli emas, balki statik xarakterlidir.

Bu o’rinda biz gapning propozitiv strukturasi va uning derivatsiya hodisasiga munosabati xususida qisqacha so’z yuritdik, xolos. Agar masala tavsifiga mukammalroq yondashilsa, makropropozitsiya va murakkab sintaktik qurilmalar o’rtasidagi munosabat haqida ham ma’lumot berish mumkin bo’ladi. Nazarimizda, bu xususda tadqiqot olib borilsa, ba’zi yangi fikrlarning tug’ilishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1 Nurmonov A. Gapning mazmuniy tuzilishi haqida // O’zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent, 1992.
- 2 Katsnel’son S.D. Реchenмыслительные процессы // ВYa, 1984, № 4.
- 3 Stepanov Yu.S. Predikatsiya Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar’. – M., 1990.
- 4 Manayenko G.N. Predikatsiya, predikativnost’ I propozitsiya v aspekte informatsionnogo oslojneniya predlozheniya // Filologicheskkiye nauki, 2004, №1.

QADIMGI BAQTRIYA SHAHARLARI TARIXI

Egamberdieva Nigora Azadovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

“O‘zbekiston tarixi” kafedrasini professor vazifasini bajaruvchi, t.f.d.

Juraqulova Farangiz Turaqul qizi

Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tarix fakulteti 3 bosqich talabasi

Annatsiya: Qadimgi Baqtriya davlati hududidagi shaharlarning tarixi yozma manbalar tahlili va olib borilgan arxeologik tadqiqotlar asosida yoritilgan. Poytaxt shahri Baqtra haqida ma’lumot berilgan. Shimoliy va Janubiy Baqtriyadagi shaharlar tarixi va ularning qurilish uslubidagi farqlar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Amudaryo, Baqtriya, Baqtra, Oltindilyor tepa, Jigat tepa, Kampirtepa, Termiz, E.Rtveladze, furirion.

O‘zbekistonning janubiy hududida joylashgan Qadimgi Baqtriya davlati mil.avv. VIII-VI asrlarda dunyoning rivojlangan davlatlari qatorida bo‘lgan. Bu xudud to milodiy IV asrgacha Baqtriya nomi bilan atalgan, lekin shu davr mobaynida turli sulola vakillari xukmdor bo‘lib, uning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish jarayonlariga turlicha ta’sir ko‘rsatganlar.

Qadimgi Baqtriya davlati Amudaryoning yuqori oqimida shakllangan bo‘lib, daryo uni ikki qismga ajratgan. Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida Shimoliy Baqtriya va chap qirg‘og‘ida janubiy Baqtriya joylashgan. Shimoliy Baqtriya bugungi kunda O‘zbekistonning Surxon vohasi va Tojikistonning janubiy–g‘arbiy hududlari, Janubiy Baqtriyaga Afg‘onistonning shimoli–sharqiy qismi to‘g‘ri keladi. Bu ikkala hudud bir davlat tarkibida bo‘lgan deb hisoblansa-da, lekin u yerlarda olib borilgan arxeologik tadqiqot ishlari natijasida turli ijtimoiy va madaniy taraqqiyot kuzatiladi.

Qadimgi Baqtriya markaziy shahri Baqtra deb hisoblanadi. Hozirgi kunda bu shaharning joylashgan o‘rni Afg‘onistonning Balx viloyati hududiga to‘g‘ri keladi.

Baqtra shahari ham turli yozma manbalarda turlicha nom bilan uchraydi. Aksariat yozma manbalarda “Baqtra” nomini Amudaryoning irmog‘i bo‘lgan Balxob daryosi nomi bilan bog‘laydilar. Bu haqda Kvint Kursiy Ruf, Klitarx, Pliniy va Strabon yozib qoldirishgan. Klitarx “U (Baqtr daryosi) shaxarga va o‘lkaga nomini berdi” deb yozib qoldirgan bo‘lsa, Pliniyda “...shaxar –Zariasp, keyinchalik daryo nomi bilan Baqtra deb ataldi”¹ Yunon mualliflari asarlaridan qadimgi Baqtriya davlatining poytaxt shaxri “Zariasp” deb ham atalganligi haqida ma’lumotga ega bo‘lamiz.

Baqtriya haqidagi ilk ma’lumot zardushtiylarning muqaddas kitobi “Avesto”da uchraydi. Uning “Videvdat” qismida Axuramazda tomonidan yaratilgan 16 ta mamlakat qatorida sanab o‘tiladi. Unda uni eng yaxshi mamlakat, baland bayroqli go‘zal Baxdi deb ta’rif berilgan². Knidlik Ktesiyning asaridagi ma’lumotda ham Baqtriya ko‘p shaxarlar bor davlat deb ta’riflanib, uning poytaxti Baqtra bo‘lib, boshqa shaharlardan o‘zining ulug‘vorligi va arkining qudratliligi bilan ajralib turardi deb yozib qoldirgan³. Baqtra shahrida arxeologik tadqiqot ishlari XX asrning boshlarida yevropalik olimlar tomonidan olib borilgan. Bu yerdagi tadqiqot ishlari bugungi kungacha o‘zining yakuniga yetgan emas. Olib borilgan tadqiqot ishlari natijasida unga mil.avv. I ming yillikning o‘rtalardan asos solinganligi aniqlangan. Shahar mil. III–IV asrlargacha mavjud bo‘lgan. Dastlab 120 gektar hududni egallagan va “Bolo–Xisor” – yuqori shahar o‘rnida bo‘lgan. Yunon–Baqtriya podsholigi davrida quyi shahar – yangi Balxga ham asos solingan. Uning umumiy maydoni 400 gektarni tashkil qilgan. Baqtra shahrining umumiy maydoni o‘sha vaqtda 550 gektar bo‘lgan.

Janubiy Baqtriyada ilk temir davriga oid yirik shaharlardan yana biri Oltindilyor tepa bo‘lgan. Shahar doira shaklida bunyod etilgan shahar bo‘lib, uning atrofida ham aholining turar joylari va sopol ishlab chiqarish ustaxonalarining izlari aniqlangan⁴. Bu yodgorliklar 1968–1979 yillarda Sovet–Afg‘on arxeologik

¹ Плиний, VI, 48,52.

² Авесто. (Видевдат). Адаптированный перевод, исследование и комментарии Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Саидова, Е.В.Абдуллаева. Санкт-Петербург: Издательство Политехнического университета, 2008. – С.67.

³ Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Перевод. Д.В. Мещанский, М.Огинский и др. 2.1.6. www.simposium.ru

⁴ Сарияниди В.И. Древные земледельцы Афганистана. М.: Наука.1977– С. 154.

ekspeditsiyasi a’zolari tomonidan o’rganilgan bo‘lib, ularni stratigrafik jihatdan tadqiq imkoni bo‘lmagan.

Ahamoniylar davrida, ya’ni mil.avv.VI-IV asrlarda Jig‘atepa, Yemshi–tepa, Dilberjin kabi o‘ziga xos mudofaa devoriga ega bo‘lgan shaharlar bunyod etilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu shaharlar ahamoniylar davrida bunyod etilgan bo‘lib, ellinizm davrida yanada rivojlangan⁵. Uchala yodgorlik o‘ziga xos me’moriy tarzda bunyod etilgan. Yemshitepaning tarhi doira shaklida bo‘lib, diametri 560 m.ga teng bo‘lgan. Jig‘atepaning markaziy qismi doira shaklida qurilgan bo‘lib, atrofida aholining tartibsiz qurilgan uylar bo‘lgan. Dilberjinning arki doira shaklida qurilib, shahar kvadrat shaklidagi mudofaa devori bilan o‘rab olingan.

Janubiy Baqtriyada qurilgan ilk shaharlarning tarhi shimoliy Baqtriya hududidagi markaziy shaharlarning qurilishidan farq qilgan. Jumladan, shimoliy Baqtriya hududidagi shaharlar tarhi ark va shahriston bir xil kvadrat yoki to‘g‘rito‘rtburchak shaklda bunyod qilingan bo‘lsa, janubiy Baqtriyada ark doirasimon tarhda qurilib, shahriston to‘g‘rito‘rtburchak shaklda qurilgan va shahar atrofida aholining mudofaaga ega bo‘lmagan qishloqlari bo‘lgan.

Kampirtepa yodgorligi shimoliy Baqtriya hududidagi yirik shaharlardan biri bo‘lib, mil.avv. IV asrning oxirlari – milodiy II asrning o‘rtalariga oid. Yodgorlik Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida, Surxondaryo viloyati Muzrabod tumanidagi Sho‘rob qishlog‘idan 0,6 km. g‘arbda joylashgan⁶. Yodgorlikda arxeologik tadqiqot ishi 1972 yildan boshlangan. U akademik E.V.Rtveladze boshchiligidagi arxeologik ekspeditsiya tomonidan o‘rganilgan.

Shahar qirg‘oq bo‘ylab g‘arbdan sharqqa tomon 400 metr uzunlikda joylashgan bo‘lib, 5 gektar hududni egallagan. Qal’a ikki qismdan ark va “quyi shahar”dan iborat. Mustaxkam mudofaa tizimiga ega. Ark 5 metr kenglikdagi mudofaa devori va xandak bilan mudofaalangan. Kampirtepani qazish vaqtida ko‘chalar, ibodatxona, shahar

⁵ Кошеленко Г.А., Мунчаев Р.М., Гаипов В.А. Кушанский город Бактрии. // ВДИ. 2014. – С. 24 – 43.

⁶ Ртвеладзе Э.В. Александр Македонский в Бактрии и Согдиане. Ташкент.2002– С. 57.

hazinasi, hunarmandchilik ustaxonalari topilgan⁷. E.V.Rtveladze XX asrning boshlarida olib borgan tadqiqot ishlari natijasida yodgorlikni yunonlarning frurioni, ya’ni mudofaa punkti yoki port vazifasini bajaruvchi shahar deb ko’rsatgan. Bu yerdan kemalar uchun qulay ko’rfaz, pristan va port mayog’ining izlarini aniqlashgan. Kampirtepaning eng rivojlangan davri milodiy I–II asrlarga to’g’ri keladi va shu davrda shahar Kushonlar davrida shahar yanada taraqqiy qilib, asosiy savdo ishlari bilan bog’liq bojxona va suv yo’llarini nazoratini olib borish kabi vazifalarni o’tovchi shaharga aylangan. Shahar arki darvozasiga yaqin joydan budda ibodatxonasi topilgan. Shahardan zardushtiylik, buddaviylik va mahalliy diniy e’tiqodlarga oid ibodatxonalar topilgan.

Shimoliy Baqtriya hududidagi yana bir eng yirik shaharlardan biri bo’lgan Termiz – Tarmita shahri bo’lib, u bugungi kunda Eski Termiz yodgorligi hisoblanadi. U Amudaryo kechuvida, mahalliy va xalqaro savdo yo’llari kesishgan joyda qurilgan. V.Tomashek “Termiz” so’zini baqtr tilidan olingan, uning ma’nosi “daryoning narigi tomonidagi manzilgoh” deb ko’rsatgan⁸. Shahar hozirgi Termiz shahridan 7 km. shimoli–g’arbda joylashgan. Shahar dastlab Amudaryoning o’ng qirg’ig’idagi tabiiy tepalik ustiga qurilgan. Ark to’g’rito’rtburchak shaklida bo’lib, 10 gektar maydonni egallagan⁹. Shaharning eng rivojlangan davri Yunon–Baqtriya va Kushonlar hukmronligi davrida bo’lgan. Mil.avv. III–II asrlarda shahar “Demetriya”, Kushonlar davrida “Tarmida” deb atalgan. Kushonlar davrida Fayoztepa va Qoratepa budda monastirlari qurilib, hududning yirik buddaviylik dini va kushonlar saltanatining siyosiy markaziga ham aylangan.

Shimoliy Baqtriyaning antik davriga oid yirik shaharlaridan biri Ayritom hisoblanadi. U mil.avv. II asrda port–shahri sifatida Amudaryoning o’ng qirg’og’ida Termiz shahridan 18 km sharqda, Amudaryoning kechuvi ustida qurilgan. Shahar 1930 yillarda M.E.Masson boshchiligidagi Termiz arxeologik ekspeditsiyasi, 1960 yillarda O‘zbekiston San’atshunoslik ekspeditsiyasi olimlari tomonidan o‘rganilgan.

⁷ Ртвеладзе Э.В. Кампыртепа-Александрия Оксианская. – Ташкент. 2019. – С.70. Рис.40.

⁸ Tomascher W. Centralasiatische Studien. Sogdiana. –Wien, 1877. –P. 8. 91

⁹ Пидаев Ш. Қадимий Термиз. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 10.

Port–shahar shimoldan janubga 3 km. cho‘zilgan bo‘lib, 90 gektar hududda joylashgan. Shahar uch tomonlama mudofaa devori bilan mudofaalangan. Kushonlar davrida bu yerda yirik budda monastiri bunyod etilgan. 1933 yilda V.M.Masson budda haykallari, musiqachilar va gulchambar ko‘targan ayollarning bo‘rtma tasviri ishlagan koshinni topgan. Shahar atrofida kulolchilik xumdonlari aniqlangan. Milodiy III asrning ikkinchi yarmida Ayritom vayron bo‘lgan, qayta tiklanmagan.

Mil.avv. III asrning oxirlari va mil.avv. II asrning birinchi yarmida qadimgi Baqtriya hududida Yunon–Baqtriya davlati mavjud bo‘lgan. Yunon–Baqtriya davlati hukmronligi davrida Baqtriya davlatida ellinizm madaniyati yanada rivojlangan. Shaharlar qurilishida, jamiyatning ijtimoiy hayotida yunonlarning ta’siri kuchli bo‘lgan. Bu davrda Shimoliy Baqtriya hududida Kampirtepa, Ayritom, janubiy Baqtriya hududida Oyxonim, Dilbarjin, Jig‘atepa shaharlarida ellin madaniyati izlari yaqqol namoyon bo‘lgan.

Kushonlar davrida janubiy O‘zbekiston hududida Dalvarzintepa, eski Termiz, Zartepa, Xolchayon, Ayritom, Tojikiston hududida Qayqubodshox, Ko‘hnaqal’a, Saksonoxur, Afg‘oniston hududida Oyxonim, Baqtra, Surx–Ko‘xtal kabi yirik shaharlar rivojlangan. Budda dini davlat dini sifatida qabul qilingan bo‘lsa–da, mamlakatda zardushtiylik, induizm, yunonlar, eronliklar va misrliklarning dinlari bilan aloqador izlar uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Авеста. “Закон против дэвов”. (Видевдат). Адаптированный перевод, исследование и комментарии Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Саидова, Е.В.Абдуллаева. Санкт-Петербург: Издательство Политехнического университета, 2008. 301 с
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Т.: “O‘zbekiston” НМИУ. 2015. 672 б.
3. Бобоев Х., Дўстжонов Т. ва бқ. “Авесто” ва унинг инсоният тараққиётида тутган ўрни. Урганч. 2002. 35 б.
4. Геродот. История в девяти книгах. Л.: Наука, 1972. 599 с.

5. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Перевод. Д.В. Мещанский, М.Огинский и др. 2.1.6. [www. symposium.ru](http://www.symposium.ru)
6. Кошеленко Г.А., Мунчаев Р.М., Гаипов В.А. Кушанский город Бактрии. // ВДИ. 2014. Кузьмина Е.Е. К вопросу о формировании культуры Северной Бактрии (“Бактрийский мираж” и археологическая действительность). ВДИ. № I, 1972, с. 131- 147.
7. Пидаев Ш. Қадимий Термиз. – Тошкент: Фан, 2001. – Б
8. Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции (Общие данные о стране: название и территория). Душанбе. Дониш. 1982. 62 с.
9. Ртвеладзе Э.В. Александр Македонский в Бактрии и Согдиане. Ташкент. 2002.
10. Ртвеладзе Э.В. Кампыртепа-Александрия Оксианская. – Ташкент. 2019. – С.70. Рис.40.
11. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. Т.: Фан, 1987. 108 с.
12. Сагдуллаев А.С. Основные черты и генезис культуры доантичной Бактрии./Античные и раннесредневековые древности южного Узбекистана. Т.:1989. 29-52 с.
13. Сариниади В.И. Древние земледельцы Афганистана. М.: Наука.1977. 172 с.
14. Сверчков Л.М. Тохары. Древние индоевропейцы в Центральной Азии. Т.: SMI-ASIA, 2012, 240 с.
15. Строгеецкий В. М. Введение к “Исторической библиотеке” Диодора Сицилийского. /Вестник древней истории, 1986, № 2, с. 65—82.
16. Ширинов Т., Шайдуллаев Ш. Бактрия минг шаҳарли мамлакат. //“Термиз: тарихий тадқиқотлар, илмий хулосалар”. Т.: ЎзР ФА Археология институти. 2001. 5-8 бетлар.
17. Tomascher W. Centralasiatische Studien. Sogdiana. –Wien, 1877. –P. 8. 91

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ НАЛОГОВ В СТАБИЛИЗАЦИИ ДОХОДОВ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ СТРАНЫ

Автор статьи: Ходжарахманова Назира Бахтияр кизи

Ташкентский финансовый институт

Научный руководитель: Избосаров Бобуржон Бахриддинович

ТМИ, кандидат экономических наук, доцент кафедры «Банковское дело»

Аннотация: Бюджетная система, считающаяся одним из важнейших факторов деятельности каждого государства, играет важную роль в экономическом и социальном развитии страны. Развитие этой системы является одной из важнейших задач, стоящих перед каждой страной. Эффективность и полнота местных бюджетов, входящих в состав государственной бюджетной системы, оказывают большое влияние на бюджет страны в целом. В данной статье на конкретных примерах рассматриваются вопросы повышения влияния налогов на местные бюджеты.

Ключевые слова: Государственный бюджет, местные бюджеты, налоги, налогообложение, фискальная политика

Роль бюджетной системы в улучшении социально-экономической жизни государства значительна. Фискальная политика играет важную роль в регулировании этого процесса. Налоги являются одним из основных управляющих факторов фискальной политики. Налоги играют важную роль в формировании государственного бюджета и формируют доходную базу бюджета. В бюджетной системе большую роль играют местные бюджеты, так как в совокупности они составляют бюджетную систему страны. Одним из требований экономической либерализации является повышение роли местных бюджетов в региональном экономическом и социальном развитии. Финансовым источником регионального развития являются не только предприятия и организации, но и доходы местных бюджетов. Если будет стабильность и

эффективность в каждой части большой бюджетной системы, то есть в каждой местной бюджетной системе, не будет проблем и в бюджетной системе всей страны.

Государственный бюджет представляет собой централизованный фонд государственных средств (включая фонды государственных специальных фондов), в котором указываются источники доходов и размеры поступлений, а также объемы средств, направляемых на конкретные цели в течение финансового года. В государственном бюджете часть доходов, направляемая на развитие промышленности, сельского хозяйства, транспорта, торговли и других отраслей народного хозяйства, на повышение материального благосостояния и культурного уровня жизни населения, на обеспечение органов власти и государственного управления.

Местное самофинансирование означает постоянное формирование налоговых поступлений в этой сфере. Четкое определение задач между всеми уровнями управления республиканскими и местными органами власти, расширение прав органов местного самоуправления должны позволить эффективно использовать региональные производственные возможности.¹

Каждый уровень правительства должен иметь имущество и финансовые активы для адекватного выполнения своих обязанностей. Благодаря этому он реализует свои решения. Эти решения, в свою очередь, находят отражение в финансово-хозяйственной практике. Как и юридические лица, государственные власти также имеют результаты своей деятельности отраженные в бухгалтерском балансе, уровни их активов и пассивов определяют состояние финансов и имущества органов местного самоуправления. Финансы канцелярии, то есть деньги и основанные на них взаимоотношения, осуществляются через формирование денежных средств и влияние на финансовые потоки канцелярии власти на территории.

¹ А.Б. Маманазаров. «Местный бюджет и налоги». т.: "Марифат - мадакдор", изд-во, 2004. 120 с.

Местные бюджеты — один из главных каналов доведения до населения конечных результатов производства². Через них общественные фонды потребления распределяются между отдельными группами населения. Из этих бюджетов в определенной части финансируется развитие отраслей производственной сферы, в первую очередь местной и пищевой промышленности, коммунального хозяйства, объём продукции и услуги которых также являются важным компонентом обеспечения жизнедеятельности населения. Местный бюджет можно рассматривать как самостоятельную экономическую категорию, которая имеет свои особенности:

- местный бюджет является особой экономической формой перераспределительных отношений, связанной с обособлением части национального дохода в руках органов местного самоуправления и ее использованием с целью удовлетворения потребностей общества;
- с помощью местного бюджета происходит перераспределение национального дохода между отраслями экономики, территориями, сферами общественной деятельности;
- пропорции местного бюджетного перераспределения стоимости определяются потребностями воспроизводства, задачами, стоящими перед обществом на каждом историческом этапе.³

Доходы бюджета Республики Каракалпакстан, местных бюджетов областей и города Ташкента формируются за счет:

1) в соответствии с установленными нормативами:

- налога на прибыль;
- налога на доходы физических лиц;
- акцизного налога;

² Юлдашев З. Ю., Срождиддинова З. Х., Мирзаев У. А. Местные бюджеты. Учебное пособие. Ташкентский Финансовый Институт. 2001 г. С. 4, 88–89

³ Шеркузиева, Н. А. Роль и значение местных бюджетов в бюджетной системе финансов Республики Узбекистан / Н. А. Шеркузиева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 15 (119). — С. 330-332. — URL: <https://moluch.ru/archive/119/32950/> (дата обращения: 13.07.2022).

- налога за пользование недрами (за исключением налога за пользование недрами по строительным материалам);
 - 2) налога за пользование водными ресурсами;
 - 3) налога на имущество;
 - 4) земельного налога;
 - 5) налога за пользование недрами по строительным материалам;
 - 6) налога с оборота;
 - 7) безвозмездных денежных поступлений от юридических и физических лиц, а также иностранных государств;
 - 8) сбора за приобретение и (или) временный ввоз на территорию Республики Узбекистан автотранспортных средств;
 - 9) прочих доходов.

К прочим доходам относятся поступления от реализации имущества, обращенного в доход государства, доходы от размещения, предоставления в пользование и продажи государственных активов по установленным нормативам, государственные пошлины, сборы, возмещения и штрафные санкции, поступления от реализации бесхозного имущества, имущества, перешедшего по праву наследования к государству, кладов, по праву подлежащих обращению в доход государства, дивиденды (доходы) по доле органов государственной власти на местах и другие доходы, направляемые в бюджет Республики Каракалпакстан, местные бюджеты областей и города Ташкента в соответствии с законодательством.⁴

Как видим, основу местных бюджетов составляют доходы от налогов и других обязательных платежей.

Следует отметить, что до сих пор в мировой практике не применялся никакой иной способ формирования финансовых ресурсов, необходимых для выполнения функций государства, кроме налогов. Итак, пока существует государство как доминирующая сила, налоги также действительно как метод

⁴ Бюджетный кодекс Республики Узбекистан

URL: <https://lex.uz/docs/2304140>

www.pedagoglar.uz

финансирования. Известно, что экономическая жизнь общества состоит из очень сложных экономических явлений. Такая же сложность относится и к прямым налогам, что требует глубокого понимания экономической природы налогов.

Налоги – это денежные отношения, представляющие собой обязательные платежи. Это отношения между налогоплательщиками (юридическими и физическими лицами) и государством, которое делает их своей собственностью. Предприятия и организации создают денежные отношения при оказании услуг населению, выполнении работ или торговле на рынках. Но они не могут быть налогом, чтобы быть налогом, государство должно уплачиваться или взиматься в государственный бюджет в обязательном порядке путем распределения стоимости продуктов, созданных в стране. Большое значение имеют налоги, являющиеся основным источником бюджета государства. Государственные финансовые ресурсы формируются за счет налогов, сборов, пошлин и других платежей. Налоги являются одним из основных источников финансирования всех сфер государственной деятельности и экономическим средством реализации государственной приоритетности. Регулирование и совершенствование налоговой системы помогает проводить эффективную государственную экономическую политику, в частности, развивать финансовую систему. Регулирование экономики государством через налоги, формирование государственного бюджета, налогообложение – это способ воздействия на развитие тех или иных процессов в обществе. Таким образом, существование государства неразрывно связано с налогами, ведь налоговые поступления являются основным источником экономической самостоятельности государства.

Налоги учитывались с древних времен, но в то время налоги служили признаком свободного и несвободного человека. Адам Смит (шотландский философ и экономист, 1723-1790) в своей книге «Причины и природа богатства народов» (1776) впервые установил принципы налогообложения, объяснив значение налогов и то, что уплата их государству не рабство, а признак свободы.

Здесь уместно упомянуть определения налогов, данные различными экономистами. «Налоги, — пишет Д. Рикардо, — являются частью земельных

ресурсов и труда страны, находящихся в распоряжении властей, и в конечном счете они уплачиваются из счета движения капитала или из доходов страны».⁵ Следует подчеркнуть, что Д. Рикардо пролил свет на природу налогов и, в свою очередь, в определенной мере способствовал развитию теории налогов, созданной А. Смитом.

Учебник «Финансы капитализма», написанный под руководством Болдырева, определяет налоги следующим образом: «Налоги — это обязательные платежи физических и юридических лиц, взимаемые государством.»⁶ На самом деле определения, данные выше, являются наиболее простыми и могут быть удобными и понятными для широкой публики. Но эти определения не могут в полной мере отразить организационно-правовые аспекты налогов. Кроме того, эти сборы могут не содержать достаточной информации о том, за что и когда они будут взиматься.

Следует отметить, что, по О. Олимджанову, если определить налоги следующим образом, то сущность налогов будет объяснена более широко и будет уместно: это платежи, взимаемые в принудительном порядке с физических и юридических лиц по усмотрению государства в установленной сумме и установленный период».⁷

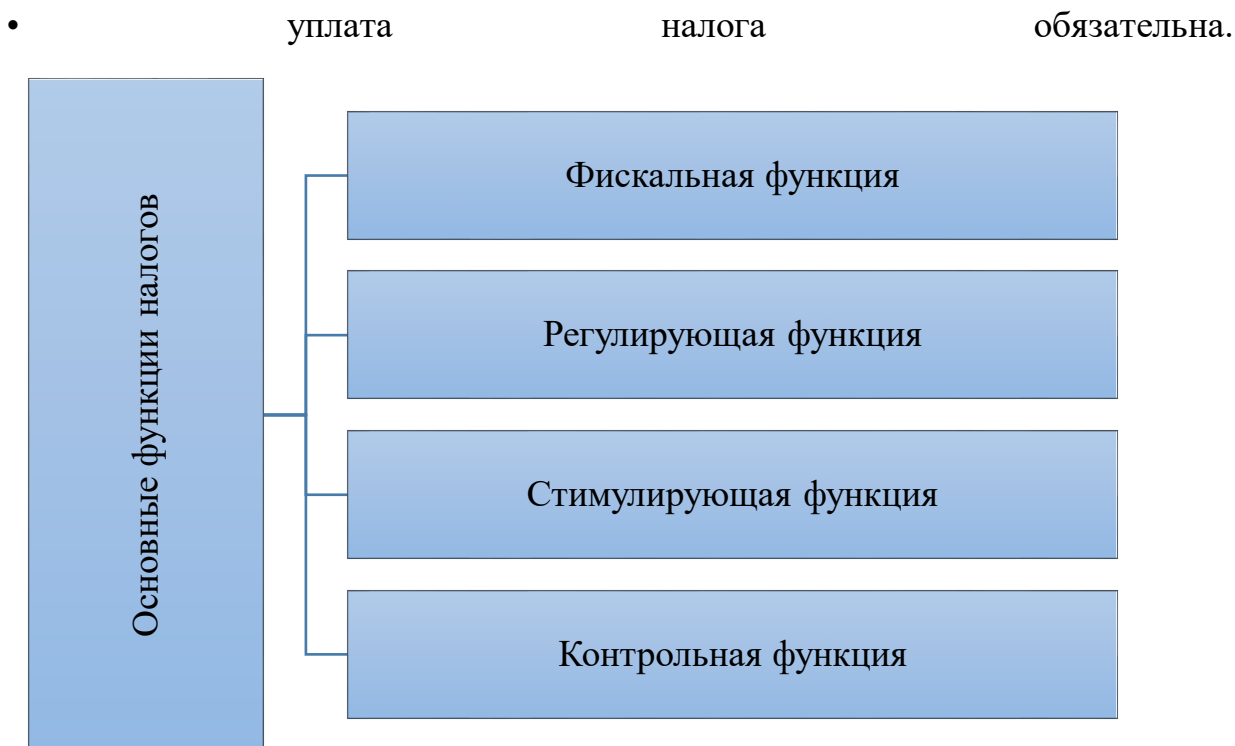
Анализируя вышеприведенные определения, можно сказать следующее:

- право устанавливать налоги предоставлено только высшему законодательному органу государства – парламенту;
- налог платит собственник, а не гражданин;
- налог определяется для получения дохода в государственный бюджет;

⁵ Д.Рикардо «Начало политической экономики и налогового обложения» .сочинения./ т. 1./пер. с англ.- м.: госполитиздат, с.380.

⁶ Болдырев Б.Г. «Финансы капитализма». - м.: финансы, 1987. 21.

⁷ Олимжонов О. «Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати». ҳаёт ва иқтисод. 1992.

Фигура 1. Основные функции налогов.⁸

Основной функцией налогов является фискальная функция (от латинского слова «fiscus», что означает сокровище), суть этой функции в том, что с помощью налогов создаются финансовые ресурсы государства и создаются материальные условия для государства. С развитием производства возрастает значение фискальной функции. Денежные ресурсы, формируемые за счет этой функции налогов, перераспределяются через государственный фонд (государственный бюджет), направляются на развитие производственной и социальной инфраструктуры, инвестиции в приоритетные отрасли.

В условиях становления и развития рыночных отношений второй важной функцией налогов является их регулирующая роль в экономике, то есть государство посредством налогов регулирует экономические условия производства и реализации товаров и услуг, и при этом для осуществления отдельных видов экономической деятельности отраслей народного хозяйства

⁸ составлена автором

создается «налоговая среда». Через эту функцию он воздействует на налоговую систему, то есть стимулирует или сдерживает темпы производства в определенной отрасли, увеличивает или уменьшает инвестиции из одной отрасли в другую с наиболее благоприятной налоговой средой.

Стимулирующая функция является одной из важнейших функций налоговой системы, она оказывает стимулирующее воздействие на развитие производства, эффективное использование материальных ресурсов, а также финансовых и трудовых ресурсов, накопленного имущества или побуждает к развитию производства, укрепить финансовое положение и оживить инвестиционную деятельность за счет снижения налоговой нагрузки.

Контрольная функция налогов состоит из достаточно сложного процесса проверки расчетов соответствующих налоговых показателей, таких как объект налогообложения, налогооблагаемая база, льготы и др., предоставляемых налогоплательщиком. Налоговый учет позволяет налоговым органам более эффективно контролировать исполнение налогоплательщиками своих налоговых обязательств с помощью установленных форм налогового учета.

На территории Республики Узбекистан устанавливаются следующие налоги:

- 1) налог на добавленную стоимость;
- 2) акцизный налог;
- 3) налог на прибыль;
- 4) налог на доходы физических лиц;
- 5) налог за пользование недрами;
- 5¹) специальный рентный налог на добычу полезных ископаемых;
- 6) налог за пользование водными ресурсами;
- 7) налог на имущество;
- 8) земельный налог;

9) социальный налог.⁹

В республиканский бюджет Республики Каракалпакстан, областные бюджеты областей и городской бюджет города Ташкента зачисляются налоги в следующих долях:

В Навоийской области — 63 процента;

В Ташкентской области — 42 процента;

В городе Ташкенте — 5 процентов;

В Республике Каракалпакстан и других областях — 100 процентов от поступлений налога на доходы физических лиц (кроме налога на доходы физических лиц, уплачиваемого физическими лицами, а также индивидуальными предпринимателями на основании декларации о годовом доходе, получаемом от сдачи имущества в аренду);

В Навоийской области — 63 процента;

В Ташкентской области — 40 процентов;

В городе Ташкенте — 5 процентов;

В Республике Каракалпакстан и других областях — 100 процентов от поступлений налога на прибыль (кроме налога на прибыль, уплачиваемого крупными налогоплательщиками согласно перечню, утверждаемому решением Президента Республики Узбекистан, нерезидентами Республики Узбекистан, осуществляющими деятельность в Республике Узбекистан через постоянное учреждение, а также с доходов нерезидентов, удерживаемых у источника выплаты).¹⁰

Таким образом, местные бюджеты создают определенную финансовую базу для осуществления своей деятельности в распоряжении каждого органа государственной власти. Система местных бюджетов позволяет точнее учитывать местные потребности и увязывать их с мероприятиями,

⁹ Налоговый кодекс Республики Узбекистан
URL: <https://lex.uz/ru/docs/4674893>

¹⁰ Закон Республики Узбекистан, от 30.12.2021 г. № зру-742(О государственном бюджете Республики Узбекистан на 2022 год) URL: <https://lex.uz/ru/docs/5801129>

осуществляемыми централизованно государством. Органы местного самоуправления должны постоянно добиваться увеличения доходов местных бюджетов и экономного использования ресурсов, так как темпы роста местного хозяйства и культуры напрямую зависят от организации работы по мобилизации резервов местного хозяйства, экономного использования средств, что, в свою очередь, способствует эффективной работе бюджетной системы всей нашей страны.

Список литературы:

1 А.Б. Маманазаров. «Местный бюджет и налоги». т.: "Марифат - мадакдор", изд-во, 2004. 120 с.

2 Юлдашев З. Ю., Срожиддинова З. Х., Мирзаев У. А. Местные бюджеты. Учебное пособие. Ташкентский Финансовый Институт. 2001 г. С. 4, 88–89

3 Шеркузиева, Н. А. Роль и значение местных бюджетов в бюджетной системе финансов Республики Узбекистан / Н. А. Шеркузиева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 15 (119). — С. 330-332. — URL: <https://moluch.ru/archive/119/32950/> (дата обращения: 13.07.2022).

4 Бюджетный кодекс Республики Узбекистан
URL: <https://lex.uz/docs/2304140>

5 Д.Риккардо «Начало политической экономики и налогового обложения» .сочинения./ т. 1./пер. с англ.- м.: госполитиздат, с.380.

6 Болдырев Б.Г. «Финансы капитализма». - м.: финансы, 1987. 21.

7 Олимжонов О. «Налоговая политика в период перехода к рыночной экономике». 1992.

8 Налоговый кодекс Республики Узбекистан
URL: <https://lex.uz/ru/docs/4674893>

9 Закон Республики Узбекистан, от 30.12.2021 г. № зру-742(О государственном бюджете Республики Узбекистан на 2022 год) URL: <https://lex.uz/ru/docs/5801129>

БИР НОМАЪЛУМЛИ НОЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАНИ НЬЮТОН УСУЛИДА ЕЧИШ

АБДУЛЛАЕВ УМИДЖОН ТОҲИРЖОН ЎҒЛИ

Ушбу мақолада бир номаълумли ночизиқ тенгламани Mathcad дастурида ньютон усулида тақрибий ечилган.

Калит сўзлар: Mathcad, итерация, чебышев, эксперимент

РЕШЕНИЕ ОДНОГО НЕИЗВЕСТНОГО НЕЛИНЕЙНОГО УРАВНЕНИЯ МЕТОДОМ НЬЮТОНА

АБДУЛЛАЕВ УМИДЖОН ТОҲИРЖОН ЎҒЛИ

В данной статье одно неизвестное нелинейное уравнение решается приближенно методом Ньютона в программе Mathcad.

Ключевые слова: Mathcad, итерация, Чебышев, эксперимент.

SOLUTION OF ONE UNKNOWN NONLINEAR EQUATION USING NEWTON'S METHOD

ABDULLAYEV UMIDJON TOHIRJON O'G'LI

In this article, one unknown nonlinear equation is solved approximately by Newton's method in Mathcad program.

Key words: Mathcad, iteration, Chebyshev, experiment

1 Ньютон усули

$$f(x) = 0 \Leftrightarrow x = g(x), g(x) = x - \frac{f(x)}{f'(x)}, x^{(k)} = g(x^{(k-1)}), k = 1, 2, \dots, f(x^{(0)})f''(x^{(0)}) > 0.$$

$$|\xi - x^{(k)}| \leq \frac{1}{q} [q |\xi - x^{(0)}|]^{2^k}, q = \frac{M_2}{2m_1}, M_2 = \max|f''|, m_1 \geq \min|f'(x)|.$$

2 Учинчи тартибли аниқликдаги Чебышев усули (Ньютон усулининг ривож)

$$f(x) = 0 \Leftrightarrow x = g(x), g(x) = x - \frac{f(x)}{f'(x)} - \frac{f''(x)f^2(x)}{2f'''(x)}, x^{(k+1)} = g(x^{(k)}), k = 0, 1, \dots$$

3 Юқори тартибли Эйткен усули

$$x_1^{(k+1)} = g_1(x_1^{(k)}), x_2^{(k+1)} = g_2(x_2^{(k)}), |\xi - x_i^{(k)}| = O(h_i^r),$$

$$g(x) = \frac{xg_1(g_2(x)) - g_1(x)g_2(x)}{x - g_1(x) - g_2(x) + g_1(g_2(x))}, x^{(k+1)} = g(x^{(k)}), |\xi - x^{(k)}| = O(h^{2r-1}).$$

Жумладан,

$$g_1(x) = g_2(x) \rightarrow g(x) = \frac{xg(g(x)) - g^2(x)}{x - 2g(x) + g(g(x))}, x^{(k+1)} = g(x^{(k)}), |\xi - x^{(k)}| = O(h^{2r-1}).$$

4 Ночизик тенгламалар учун Ньютон итерация усулини ташкил этиш

$$p1(x) := \frac{d}{dx} f1(x) \quad p2(x) := \frac{d}{dx} f2(x) \quad p3(x) := \frac{d}{dx} f3(x) \quad z1_0 := 1 \quad z2_0 := -2 \quad z3_0 := -5$$

$$z1_{k+1} := z1_k - \frac{f1(z1_k)}{p1(z1_k)} \quad z2_{k+1} := z2_k - \frac{f2(z2_k)}{p2(z2_k)} \quad z3_{k+1} := z3_k - \frac{f3(z3_k)}{p3(z3_k)}$$

$z1^T =$		0	1	2	3	4	5	6	7	8
	0	1	1.5556	1.4728	1.4703	1.4703	1.4703	1.4703	1.4703	1.4703

$z2^T =$		0	1	2	3	4	5	6	7
	0	-2	-4.6667	-3.628	-3.2104	-3.1371	-3.1349	-3.1349	-3.1349

$z3^T =$		0	1	2	3	4	5	6	7
	0	-5	-3.075	-1.6229	-0.3526	0.7281	0.7241	0.7241	0.7241

5 Натижалар бир хил

Яна битта эксперимент ўтказамиз. Бошланғич итерацияларни ўзгартирамиз.

$z1_0 := 2 \quad z2_0 := -1 \quad z3_0 := -4$										
$z1^T =$		0	1	2	3	4	5	6	7	8
	0	2	1.5556	1.4728	1.4703	1.4703	1.4703	1.4703	1.4703	1.4703
$z2^T =$		0	1	2	3	4	5	6	7	
	0	-1	-4.6667	-3.628	-3.2104	-3.1371	-3.1349	-3.1349	-3.1349	
$z3^T =$		0	1	2	3	4	5	6	7	
	0	-4	-3.075	-1.6229	-0.3526	0.7281	0.7241	0.7241	0.7241	

Бундан кўриниб турибдики хар усулда ҳам тақрибий ечимлар аниқ ечимга катта тезлик билан яқинлашмоқда. Демак, бу усулдан фойдаланилса, аниқ ечимни топишда самарали натижа беради.

Адабиётлар:

1. Самарский А.А. Теория разностных схем.-М.: Наука.1983.
2. Формалёв В.Ф., Ревизников Д.Л. Численные методы.- М.:Физматлит, 2004.
3. Имомов|Адашали,||Иномиддинов|Сардорбек,||Настинов|Садриддин (НамДУ) Scientific Bulletin of NamSU-Научный вестник НамГУ-NamDU ilmiy axborotnomasi–2022-yil_4-сон
4. Tohirjon o‘g‘li A. U., Nizomiddinovich I. S., Tojiddin o‘g‘li N. S. INTEGRAL TENGLAMALARNI MATHCAD DASTURIDA TAQRIBIY YECHISH USULLARI //INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM. – 2022. – Т. 2. – №. 18. – С. 880-883.
5. Tohirjon o‘g‘li A. U., Nizomiddinovich I. S., Tojiddin o‘g‘li N. S. INTEGRAL TENGLAMALARNI MATHCAD DASTURIDA TAQRIBIY YECHISH USULLARI //INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM. – 2022. – Т. 2. – №. 18. – С. 880-883.
6. Samatov, B. T., Inomiddinov, S. N., & Umaraliev, N. T. (2020). DIFFERENTIAL GAMES OF THE SECOND ORDER WITH INTEGRAL CONSTRAINTS. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(3), 8-14.
7. Samatov, B. T., M. A. Horilov, and S. N. Inomiddinov. "Differential LG-Game with “Life–Line”." ББК 22.251 я431+ 95.4 М341 (2019): 109.
8. Samatov B. T. et al. THE STRATEGY OF PARALLEL PURSUIT FOR DIFFERENTIAL GAME OF THE SECOND ORDER //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – Т. 1. – №. 5. – С. 3-8.

ОДДИЙ ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕНГЛАМА УЧУН ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЭЙЛЕР УСУЛЛАРИ

АБДУЛЛАЕВ УМИДЖОН ТОҲИРЖОН ЎҒЛИ

Аннотация: Ушбу мақолада ОДТ (оддий дифференциал тенглама) учун иккинчи тартибли такомиллашган Эйлер ва Прогноз - коррекция усулларида Mathcad дастурида тақрибий ечилган.

Калит сўзлар: иккинчи тартибли аниқликдаги такомиллашган Эйлер усуллари, маҳаллий ва тўлиқ хатолик; прогноз - коррекция усули, қолдиқ ҳадлар.

Асосий формулалар:

1. Такимиллашган Эйлер усули:

$$u_{i+1/2} = u_i + hf(x_i, u_i)/2, \quad u_{i+1} = u_i + hf(x_i + h/2, u_{i+1/2}), i = 0, \dots, n-1, \quad u(x_n) - u_n = O(h^2).$$

2. Прогноз - коррекция усули:

$$v_{i+1} = u_i + hf(x_i, u_i), \quad u_{i+1} = u_i + h[f(x_i, u_i) + f(x_{i+1}, v_{i+1})]/2, i = 0..n-1, u(x_n) - u_n = O(h^2).$$

1. Такимиллашган Эйлер усули. Ушбу Ньютон-Лейбниц формуласининг хусусий ҳолини қараймиз:

$$u(x+h) = u(x) + \int_0^h u'(x+t) dt. \tag{1}$$

Энди $u'(x+t)$ ни $t=h/2$ нуктада ёямиз:

$$u'(x+t) = u'(x+h/2) + u''(x+h/2)(t-h/2) + u'''(c)(t-h/2)^2/2, 0 < c < h/2.$$

Лекин, осонгина ҳисоблаш мумкинки,

$$\int_0^h (t-h/2) dt = 0.$$

Қуйида биз интеграл учун ўрта қиймат ҳақидаги теоремадан фойдаланамиз: агар $f(x)$, $g(x)$ $[a, b]$ да узлуксиз, ва $\text{sign} g(x) = \text{const}$, бўлса

$$\int_a^b f(x)g(x)dx = f(c)\int_a^b g(x)dx, a < c < b.$$

Интеграл учун ўрта қиймат ҳақидаги теоремага асосан

$$\int_0^h u'''(c)(t-h/2)^2 dt = u'''(c_1)\int_0^h (t-h/2)^2 dt = u'''(c_1)h^3/12, \quad 0 < c_1 < h/2.$$

Шунинг учун,

$$u(x+h) = u(x) + hu'(x+h/2) + u'''(c_1)h^3/12 = u(x) + hf(x+h/2, u(x+h/2)) + O(h^3).$$

Энди $x = x_i, x_{i+1} = x_i + h$ десак,

$$u(x_{i+1}) = u(x_i) + hf(x_i + h/2, u(x_i + h/2)) + O(h^3). \quad (2)$$

Бу ердан $u(x_{i+1})$ ни тўғридан тўғри топиш мумкин эмас, чунки $u(x_i + h/2)$ ҳам ноъмалум. Агар Эйлер формуласдан

$$u(x_i + h/2) = u(x_i) + hu'(x_i)/2 + O(h^2) \quad (3)$$

лигини эътиборга олсак ва уни (2) га қўйсак хатолик бузилмайди:

$$\begin{aligned} u(x_{i+1}) &= u(x_i) + hf(x_i + h/2, u(x_i) + hu(x_i)/2 + O(h^2)) + O(h^3), \\ u(x_{i+1}) &= u(x_i) + hf(x_i + h/2, u(x_i) + hf(x_i, u(x_i))/2) + O(h^3). \end{aligned} \quad (4)$$

$O(h^3)$ хатоликни ташлаб юбориб янги

$$u_{i+1} = u_i + hf(x_i + h/2, u(x_i) + hf(x_i, u_i)/2), \quad i = 0, 1, 2, \dots, n-1. \quad (5)$$

тенгламаларга келамиз. Бу ерда $u_i \approx u(x_i)$ ва $u(x_i) - u_i = O(h^3)$ бўляпти. Демак (5) рекуррент тенглама ечими u_i аниқ ечим қиймати $u(x_i)$ га $O(h^3)$ хатолик билан яқинлашар экан. $u(x_i) - u_i = O(h^3)$ миқдор $x = x_i$ нуқтадаги маҳаллий хатолик дейилади. (5) усул такомиллашган Эйлер усули дейилади. Уни $u_{i+1/2} = u_i + hf(x_i, u_i)/2, i = 0, 1, \dots, n-1$, белгилаш киритиб қуйидаги кўринишда ҳам ёзиш мумкин:

$$u_{i+1/2} = u_i + hf(x_i, u_i)/2, \quad u_{i+1} = u_i + hf(x_{i+1/2}, u_{i+1/2}), \quad x_{i+1/2} = x_i + h/2. \quad (6)$$

Тўлиқ хатони топамиз: $u(x_i) - u_i = O(h^3)$ эканлигидан равшанки,

$$u(x_n) - u_n = \sum_{i=0}^{n-1} [u(x_i) - u_i] = n * O(h^3) = O(h^2).$$

Демак, такомиллашган Эйлер усулида тўлиқ хатолик тенг:

$$r_n(x) = u(x_n) - u_n = O(h^2).$$

2. Прогноз-коррекция усули.

(1) да трапеция формуласидан фойдаланамиз:

$$u'(x+t) = u'(x) + h[u'(x+h) + u'(x)]/2 + t(t-h)u'''(c)/2!, 0 \leq t \leq h, \quad x \leq c \leq x+h.$$

Бу формулани (1) га қўямиз:

$$u(x+h) = u(x) + h[u'(x) + u'(x+h)]/2 + \frac{1}{2!} \int_0^h u'''(c)t(t-h)dt, c = c(t)$$

Бу ерда $u'''(x)$ узлуксиз десак, ва $t(t-h) \leq 0$ эканлигини ҳисобга олсак, интеграл учун ўрта қиймат ҳақидаги теоремадан, шундай c_1 топиладики, $x \leq c_1 \leq x+h$, ушбу тенглик бажарилади:

$$\int_0^h u'''(c)t(t-h)dt = u'''(c_1) \int_0^h t(t-h)dt = -u'''(c_1)h^3/12$$

Натижада, $u(x+h) = u(x) + h[f(x, u) + f(x+h, u(x+h))]/2 - u'''(c_1)h^3/12$

тақрибий тенгликка келамиз. Энди $x = x_i$, $x_i + h = x_{i+1}$ десак қуйидаги муносабатни оламиз:

$$u(x_{i+1}) = u(x_i) + h[f(x_i, u_i) + f(x_{i+1}, u_{i+1})]/2 + O(h^3). \quad (7)$$

Бу ердан $u(x_{i+1})$ ни топиш мумкин эмас. Чексиз кичик $O(h^3)$ ни ташлаб юбориб $u(x_i) \approx u_i$ деб u_i тақрибий қийматларни киритамиз. Лекин, $f(x_{i+1}, u(x_{i+1}))$ ифодани $O(h^2)$ хатолик билан ҳисобласак умумий $O(h^3)$ хатолик бузилмайди. Шунинг учун, Эйлер усулидаги $u_{i+1} = u_i + hf(x_i, u_i)$ миқдор учун $u(x_i) - u_i = O(h^2)$ эканлигини билган ҳолда (7) дан ушбу муносабатларни оламиз:

$$u_{i+1} = u_i + h[f(x_i, u_i) + f(x_{i+1}, u_i + hf(x_i, u_i))]/2, \quad i = 0, 1, \dots, n-1. \quad (8)$$

Бу Эйлернинг прогноз-коррекция усули деб айтилади, $v_{i+1} = u_i + hf(x_i, u_i)$ - бу $u(x_{i+1})$ миқдорнинг прогнози-башорат қилинган қиймати, $u_{i+1} = u_i + h[f(x_i, u_i) + f(x_{i+1}, v_{i+1})]/2$ -бу эса $u(x_{i+1})$ қийматнинг коррекцияланган (аниқлаштирилган) қиймати.

Демак, Эйлернинг прогноз-коррекция усули қуйидагича бўлар экан:

$$v_{i+1} = u_i + hf(x_i, u_i) \quad , \quad u_{i+1} = u_i + h[f(x_i, u_i) + f(x_{i+1}, v_{i+1})]/2, \quad i=0,1,\dots,n-1.$$

3. Усулнинг алгоритми

Қуйидаги дастурда Эйлернинг барча усуллари қамраб олинган.

ОДТ учун Коши масаласини тақрибий ечишни ушбу мисолда кўрамиз:

$$y' = 2.2/(x^2 + y^2 + 2.6), \quad y(0) = 0.$$

Усуллар сифатида ,биринчи тартибли аниқликдаги Эйлер (E) усули:

$$y_{i+1} = y_i + hf(x_i, y_i),$$

иккинчи тартибли аниқликдаги такомиллашган Эйлер усули (TE)

$$y_{i+0.5} = y_i + hf(x_i, y_i)/2, \quad y_{i+1} = y_i + hf(x_{i+0.5}, y_{i+0.5}),$$

иккинчи тартибли аниқликдаги прогноз-коррекция усули (PK)

$$v_{i+1} = u_i + hf(x_i, u_i) \quad , \quad u_{i+1} = u_i + h[f(x_i, u_i) + f(x_{i+1}, v_{i+1})]/2, \quad i=0,1,\dots,n-1.$$

ва тўртинчи тартибли аниқликдаги Рунге-Кутта усули (RK) қаралган:

$$y_{i+1} = y_i + (k_1 + 2k_2 + 2k_3 + k_4)/6,$$

$$k_1 = hf(x_i, y_i), \quad k_2 = hf(x_i + h/2, y_i + k_1/2) \quad ,$$

$$k_3 = hf(x_i + h/2, y_i + k_2/2), \quad k_4 = hf(x_{i+1}, y_i + k_3).$$

Биз MathCADнинг кенг қўламдаги ички функцияларни ишлатмаймиз:

Bulstoer, bulstoer, bvalfit, Odesolve, Radau, radau, Rkadapt, rkadapt, rkfixed, Sbval, Stiifb, stiffb, Stiffr, stiffr. Уларнинг кўпчилиги асосида юқоридаги усуллар ётади.

Оралиқ, нуқталар

$$a := 0 \quad b := 1 \quad n := 10 \quad h := (b - a) / n \quad Origin := 0 \quad i := 0..n \quad x_i := a + ih$$

ОДТ да ўнг томони, бошланғич шарт

$$f(x, y) := 2.2/(x^2 + y^2 + 2.6) \quad y_0 := 0$$

E усул $i:=0..n-1$ $y_{i+1} := y_i + hf(x_i, y_i)$

TE усул $y_{12_{i+1}} := y_i + hf(x_i, y_i)/2$ $y_{TE_{i+1}} := y_i + hf(x_i + h/2, y_{12_i})$

PK усул $y_{PK_{i+1}} := y_i + h(f(x_i, y_i) + f(x_{i+1}, y_{i+1}))/2$

RK усул коэффициентлари $k_{1_i} := hf(x_i, y_i)$ $k_{2_i} := hf(x_i + h/2, y_i + hk_{1_i}/2)$

RK усул коэфф.-тлари $k_{3_i} := hf(x_i + h/2, y_i + hk_{2_i}/2)$ $k_{4_i} := hf(x_i + h, y_i + hk_{3_i})$

RK усул $y_{RK_{i+1}} := y_i + (k_{1_i} + 2k_{2_i} + 2k_{3_i} + k_{4_i})/6$

Ҳисоблашларни бажариб ушбу натижага келамиз:

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
E	0.085	0.169	0.251	0.331	0.408	0.481	0.55	0.614	0.675	0.732
TE	0.085	0.168	0.251	0.331	0.407	0.48	0.549	0.614	0.675	0.731
PK	0.084	0.167	0.249	0.328	0.404	0.477	0.545	0.61	0.671	0.728
RK	0.085	0.168	0.25	0.33	0.406	0.479	0.548	0.613	0.674	0.731

Бундан кўриниб турибдики хар икки усулда ҳам тақрибий ечимлар аниқ ечимга катта тезлик билан яқинлашмоқда. Демак, бу усуллардан фойдаланилса, аниқ ечимни топишда самарали натижа беради.

Адабиётлар:

- 1.Самарский А.А.Теория разностных схем.-М.: Наука.1983.
- 2.Формалёв В.Ф., Ревизников Д.Л. Численные методы.- М.:Физматлит, 2004.
3. Имомов А., Эргашев Б. Ҳисоблаш усуллари 1. Тошкент, “Наврўз”. 2020,- 1988 бет.
- 4.Tohirjon o‘g‘li A. U., Nizomiddinovich I. S., Tojiddin o‘g‘li N. S.

INTEGRAL TENGLAMALARNI MATHCAD DASTURIDA TAQRIBIY

YECHISH USULLARI //INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM. – 2022. – T. 2. – №. 18. – C. 880-883.

5. Tohirjon o‘g‘li A. U., Nizomiddinovich I. S., Tojiddin o‘g‘li N. S. INTEGRAL TENGLAMALARNI MATHCAD DASTURIDA TAQRIBIY YECHISH USULLARI //INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM. – 2022. – T. 2. – №. 18. – C. 880-883.

6. Samatov, B. T., Inomiddinov, S. N., & Umaralieva, N. T. (2020). DIFFERENTIAL GAMES OF THE SECOND ORDER WITH INTEGRAL CONSTRAINTS. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(3), 8-14.

7. Samatov, B. T., M. A. Horilov, and S. N. Inomiddinov. "Differential LG-Game with “Life–Line”." ББК 22.251 я431+ 95.4 М341 (2019): 109.

8. Samatov B. T. et al. THE STRATEGY OF PARALLEL PURSUIT FOR DIFFERENTIAL GAME OF THE SECOND ORDER //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 5. – C. 3-8.

ГАДЖЕТОЗАВИСИМОСТЬ В ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Tuxtabayeva Gulnoza Nurulla qizi

110-sonli IDUM- Yakub Kolas 9, Pedagog-psixolog

90 9611838

Аннотация: В данной статье рассмотрены основные виды гаджетов, статистические данные пользования гаджетами, особенности гаджетозависимости в младшем школьном возрасте, влияние аддиктивного поведения на личность и процесс обучения.

Ключевые слова: гаджет, гаджет-аддикция/гаджетозависимость, смартфоны, социальные сети, номофобия.

ВВЕДЕНИЕ

С непрерывным развитием техники и науки неизменной частью нашей жизни стали устройства, облегчающие и усовершенствующие жизнь людей — гаджеты (с англ. gadget — приспособление, устройство). К нашему времени в активном использовании человека уже имеются такие гаджеты, как: смарт-браслеты, смартфоны, планшеты, аудио и видео плееры, VR-очки, игровые приставки и многое другое.

Гаджетами сейчас пользуются не только взрослые, но и студенты, школьники и даже дошкольники. По данным некоммерческой организации CommonSenseMedia (США) 39% детей в возрасте от 2 до 4 лет умеют пользоваться электронными девайсами, включая планшеты и смартфоны. К школьному возрасту эта цифра возрастает до 78% [5, С. 559-560]. Помимо умения пользоваться гаджетами растет и потребность проводить больше времени с ними. Таким образом, можно считать, что зависимость от гаджетов в настоящее время считается одной из самых популярных форм аддитивного поведения детей школьного возраста. Это и определяет актуальность данного вопроса.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Наиболее популярными гаджетами для младших школьников являются смартфоны и планшеты. По данным MaryMeeker»s 2017 InternetTrendsReport, младший школьник в сумме проводит 3-4 часа в день за мобильным устройством. Это примерно 69% от общего медиа-времени (по данным comScore, 2017). Анализируя приемлемый для младшего школьника режим дня, можно сделать вывод, что время, отведенное на пользование гаджетами, превышено [2, С. 24-25].

В современном обществе также имеет место такое явление как мобильная зависимость — номофобия, которая проявляется в страхе остаться без мобильного телефона, потерять его или оказаться вне зоны действия гаджета. Гаджеты для школьников сейчас стали предметом культа, поскольку все увлечения, достижения, эмоции виртуальны, а сами устройства как предметы становятся факторами конкуренции, самоопределения среди сверстников и самовыражения [6, С. 50].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

По результатам практических исследований психологи констатируют, что школьники разучились жить без гаджетов. Привычка заполнять свое время мобильным телефоном, компьютером в любой форме, виртуальной реальностью повлияли на то, что дети разучились общаться с другими. Необъятный поток информации, поступающий из самых разных совершенствующихся гаджетов, просто не оставляет времени и не дает выиграть в «конкурентной борьбе» самопознанию, самоанализу. Производители гаджетов всё больше изучают интересы подрастающих поколений, особенности их психологии, применяя самые разные способы, чтобы завлечь их своими устройствами и сервисами.

Причин для возникновения мобильной аддикции может быть множество, это может быть самая обычная неуверенность в себе, которая выливается в желание выделиться или преподнести себя, возможно, кого-то смущает каждая минута, проведенная в одиночестве, и он старается ни на минуту не выпускать гаджетиз рук. Учащиеся пытаются «зацепить» свои удовольствия за что-то во

внешнем мире. Дети, которые уходят в виртуальное общение, не научены с детства ценить живые чувства и общение [1, С. 37-38].

Самым популярным и самым доступным гаджетом являются смартфоны. Миллионы приложений, игр, сайтов — всё доступно к использованию в любое время и в любой точке планеты. Это вызывает легкую отвлекаемость в учебное и внеурочное время, соответственно сокращается объем получаемой информации, межличностное общение заменяется общением в социальных сетях.

Смартфоны к настоящему времени стали одной из актуальных проблем современных школ. Звуки сообщений из социальных сетей, звонки и уведомления мешают концентрации на уроке. Мобильные телефоны нередко выступают индикатором ссор и конфликтов в классе. А излучение от смартфонов оказывает негативное влияние на зрение и общее здоровье подрастающего организма.

Причин для возникновения мобильной аддикции может быть множество, это может быть самая обычная неуверенность в себе, которая выливается в желание выделиться или преподнести себя, возможно, кого-то смущает каждая минута, проведенная в одиночестве, и он старается ни на минуту не выпускать гаджет из рук. Учащиеся пытаются «зацепить» свои удовольствия за что-то во внешнем мире. Дети, которые уходят в виртуальное общение, не научены с детства ценить живые чувства и общение [3, С. 2-3].

Негативное воздействие на ребенка оказывают и компьютеры. Превышение времени проведения за ним и неверное использование сказываются на общем психическом развитии младших школьников. Дети редко пользуются компьютером для выполнения домашнего задания или самообучения, чаще компьютер используется для таких видов досуга, как компьютерные игры, общение в социальных сетях, просмотр недопустимых по возрасту видеороликов и т. д. Такое использование ПК формирует в ребенке агрессию, нежелание общаться со сверстниками, изменение ценностно-ориентированной стороны личности и т. д.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По мнению специалистов, в настоящее время только в европейских странах гаджет-аддикцией страдают как минимум несколько миллионов человек [6, С. 49].

Таким образом, стоит сделать вывод, что, облегчая деятельность человека, гаджеты также оказывают негативное воздействие на психофизическое развитие личности. Наиболее подвержены негативным изменениям младшие школьники, поскольку их личность еще недостаточно сформирована и лабильна. Гаджетозависимость способна привить или изменить такие черты личности младших школьников как агрессивность, дисформирование отношений со сверстниками и родителями, отсутствие мотивации достижений, развитие комплексов и страхов, изменение ценностной ориентации.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азарова Р. И. Досуг современной молодежи / Р. И. Азарова // Внешкольник. — 2003. — № 10. — С. 35-43.
2. Бурдыга В. А. Мобильная зависимость — что это такое и с чем её «едят» / В. А. Бурдыга // Самиздат. — 2007. — № 5. — С. 24-27.
3. Гумерова Г. Ф. Явление гаджет-зависимости среди учащейся молодежи // Материалы VIII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» URL://scienceforum.ru/2016/article/2016026442 (дата обращения: 27.03.2019).
4. Лаврович А. П. Интернет-аддикция в подростковом возрасте / А. П. Лаврович, Т. А. Попкова // Социально-педагогическая работа. — 2003. — № 6. — С. 3-19.
5. Ли А. В. Гаджет-аддикция и её влияние на когнитивные процессы у подростков / А. В. Ли // Бюллетень медицинских интернет-конференций. — 2015. — № 5 — С. 559-562.
6. Петров, В. П. Интернет в мировом информационном пространстве / В. П. Петров, С. В. Петров // Основы безопасности жизни. — 2008. — № 8. — С. 49-52.

THE CITY IS OWNED BY THE RESIDENTS.

*1st year graduate student Asrorova Shakhnoza
Department of urban planning and landscape architecture.
Tashkent Architecture and Construction Institute.
e-mail: asrorova.s@mail.ru*

Annotation: In the article "The city belongs to people" we will consider all social and urban planning issues of designing a city convenient for people. In the architecture of the city, in its planning, the physical space of the city (its location, geographical, climatic, features) is taken into account at the same time as the city is understood, perceived and considered by a person. Recently, with the development of the economy and other spheres of life, people began to take the last place in the design of the city. Further in the article we will talk about why we should abandon this trend and direct urban resources to the resident himself.

Key words: Social life, human capital, housing, people's way of life, demographic growth, society.

"The city is not houses, but people" W. Shakespeare.

In the modern world, cities and their development take on one of the most important values for the state and society. We also associate the city with such concepts as infrastructure, the production of public goods, space, and so on. But do not forget that the city is, first of all, the people who inhabit it. As the citizens of the state represent the entire state as a whole, so the townspeople are the brightest representatives of their city. Modern cities develop and function thanks to the people who inhabit them.

The social life of the city is formed thanks to the intensive communication of its inhabitants. We can say that the city is also a community of people who every day participate in complex systems of relationships, develop complex and new forms of communication, and make decisions. It is known that cities were created by people, but the city also brought out a special social role for a person - the role of an urban person.

The significance of the concept "the city belongs to the people" is the need for the functioning of the city as a single system, that is, to become one big project, this concept considers the city as a single organism, changes the attitude towards such a concept as "problems", interpreting it as sources of new opportunities and the main role in this project must be allocated to the population of that city. Achieving such a task cannot have uniform recipes, everything depends on the specifics of a particular city. In order for innovative strategies to be realized, there must be an appropriate critical mass of like-minded innovators who can lead the process of urban transformation. Fundamental to this goal is the formation of human capital capable of developing new flexible strategies on an interdisciplinary basis, identifying hidden sources of potential growth, and using progressive policy tools at the same time at the conceptual, disciplinary and implementation levels. In an urban environment, a person acquires many roles, various functions.

One of the clearest examples of such a separation of roles is the role of producer and consumer. One of the main characteristics of the social position of people is their homes. Being integral components of the inner urban space, they are also a kind of signs of social status. So, dwellings can differ in location, architecture, interior furnishings, as well as household items. If we turn to history, we can see that for many centuries a building luxurious in its architecture, for example, palaces, estates, has been a sign of a high social status. Considering the influence of man on the city, it is necessary to point out that under the influence of culture, the civilized development of society, the appearance of the city changes, primarily its architectural structures. The city and urban space provide great opportunities for a person to read it through architecture, and, in turn, create a new urban space by erecting new buildings and structures. When creating a city, the will of a person, who in this case is an architect and designer, comes to the fore. In the architecture of the city, in its planning, the physical space of the city (its location, geographical, climatic, features) is taken into account at the same time as the city is understood, perceived and considered by a person. Architecture is not only the historical memory of the city, but also a kind of bridge for human perception of the past, present and future. If you take a walk through

today's modern cities, you can find a huge number of buildings belonging to different eras and time intervals. These buildings carry the history and culture of the people who lived at that time. Thanks to architecture, communication between different generations is possible. Thus, the appearance of the city itself depends on the people inhabiting the city, on the events taking place in it.

At the same time, the highest value in such an environment was the income of a city dweller, which affects the way of life of people - the place of work and career have become one of the main ones in their lives.

Due to the influence of the urban environment, not only the functions and social roles of people, relationships are changing, the culture of society is also changing. Under the influence of the city, a person forms his appearance (this is expressed in his manner of dressing), behavior (expressed in compliance with the norms and rules adopted in society), etc.

The presence or absence of these factors determines the scenarios for the development of cities - a gradual decline, or the formation of an "energetic" environment with a new quality of life.

The rapid, exponential growth of the urban population has led to the expansion and radical transformation of cities. According to foreign studies: every week it grows by 1 million people, in Europe the share of urban residents already exceeds 75%, and in developing countries it is close to 50%.

Currently, the number of million-plus cities in the world exceeds 300, and their growth rates are only increasing. In the middle of the last century, only every seventh country had a million-plus cities, and today it is already every third. In 2009, a "tipping point" came: the urban population of the planet exceeded the rural population in number, meanwhile, twenty years ago it accounted for less than a third of the world's population.

The uncontrolled growth of the population of cities is accompanied by the emergence of superpopulated territories, characterized by such a high concentration of

socio-economic activity that it goes beyond the established administrative and political boundaries. The strengthening of various connections between closely located settlements contributes to the transformation of the city into a more complex form of settlement - a geographical agglomeration, which in some cases acquires a transnational status, uniting urbanized territories located at the junction of national borders.

A city is, first of all, a large settlement. The population is the main subsystem of the city, which determines the parameters and organization of all other subsystems. Its population (number of inhabitants) is the basic indicator for all urban planning calculations and for obtaining derived indicators that characterize the city from different points of view. A person or city dweller in essence is not only a product of a city or an urban environment, but also its creator, creator. It is thanks to man that social relations that are so important for him arise in the city, social institutions are created that are a necessary component of any city, and various forms of production are formed. The urban population is formed due to three sources: a) natural increase; b) mechanical growth; c) administrative transformation of rural settlements or their inclusion in the city limits. The ratio of natural and mechanical growth depends on the type of city, its "age" and size. New cities form their population through mechanical growth. At the same time, the rates of natural increase due to high birth rates and low mortality are also higher here (the predominance of young ages affects). Large cities, as a rule, attract people, and small cities give away population. The gender and age composition of the population allows us to characterize the labor potential of the city.

Thanks to man, infrastructure develops in the city. Cities are studied according to different parameters, in different aspects; attempts are constantly being made to conceptualize, rank and classify them. However, with the abundance of modern methods and approaches in the study of this area, there are certain gaps.

Speaking about the interaction of a city and a person, it should be noted that under the influence of the urban environment, the very mentality of people is changing. So, in the city, various forms of communication between people arise and become the

norm, new rules of behavior and interaction in private and public life are developed, which are inherent only to citizens.

It should also be noted about the emergence and development in the city of human cultural inventions, such as writing, printing, radio, television, etc. All these inventions have already entered the everyday life of every city dweller. At the same time, human inventions are also embodied in space: urban educational institutions, publishing houses, radio stations, etc. appear.

The vital activity of citizens also affects the external appearance of their dwellings: in large cities, where the population density is very high, urban crowding also requires an appropriate type of houses. So, the most characteristic type of dwelling in a modern city is a multi-storey block house.

The city is the mechanism that affects a person, his mentality, but a person also acts as a creator, the creator of the city - thanks to him, the city develops. So, the city is like an "arena" of human life. Large cities are characterized by high mobility of the population due to the spatial remoteness of places of residence, places of work and service facilities. Urban sprawl causes lengthening of urban transport routes, complicates transport services.

There are many definitions of a city. The city as a system is a combination of three main subsystems: the population, the economic base and the sphere of life support. The peculiarity of the city as a complex system lies in the fact that it includes social, technical and natural elements. This is due to the fact that the city is a complex object, which is studied by representatives of many sciences and applied disciplines. In addition, the concept of "city" is changeable both in time and space. Finally, the very criteria for identifying cities in individual countries are very diverse. The definition of the city is based on the opposition of its countryside, the definition of the minimum population of the city, the performance of administrative functions and other signs. The Glossary of General Geographical Terms defines a city as a compact settlement with a predominance of non-agricultural functions, in which a community of people is

formed, leading a peculiar way of life in conditions that differ from the surrounding countryside by a certain type of anthropogenic transformation in the form of large buildings and other characteristic structures. We will consider all of the above aspects as categories of cities that we conditionally identified:

- global cities are "magnet cities" that have all the status of the capital;
- Innovative cities that survived the crisis (usually due to the decline of the traditional sectors on which their economies were based) but were able to be innovative in creating new sources of growth and attracting the necessary resources.
- cities-strategists that introduce innovative development concepts and prioritize the formation of high living standards based on new technologies;

The largest cities have a certain magnetism of space that provides an abundance of unprecedented opportunities, a dynamic high-tech world, instant communications across time zones, the functioning of round-the-clock production processes, and promise almost limitless prospects for human fulfillment. Global cities and the largest metropolitan areas have never been included in the "top" in terms of quality of life, and the reasons for their magnetism have always been based on other factors, in particular, such as financial, economic and political power.

There is an understanding that it is necessary to radically revise approaches to planning the urban environment. To rethink the sphere of urban planning, it is necessary to discover its new facets. Solutions for this can be varied. It should be borne in mind that each city has its own specifics and unique features, and therefore there are no universal solutions. Summarized, the paradigm shift observed today in urban development is as follows:

Today, cities are taking on a new “face” thanks to the many new trends and images created in a similar vein. A policy of creativity and innovation provides many benefits for those megacities that adhere to it when shaping their strategies. Having achieved with its help, first of all, high competitiveness, such cities become pioneers in creating

completely new realities. An example is the concept of "smart city", which implies the introduction of innovations in all spheres of the city's life on the basis of information and communication networks and technologies.

References:

1. Birch D, Bean D, Blaidenberg E, Borgsdorf D, Marstall D, Saveliev O (2010) The Charlotte City Experience. "Roadmap" for the transformation and improvement of the efficiency of the city management system. Moscow: Olimp-Business.
2. Bokareva N. (2009) The "Green Revolution" in Britain started with eco-cities. <http://www.bfm.ru/articles/2009/07/22/v-velikobritanii-odobreny-chetyre-plana-sozdaniya-ekogorodov.html>
3. Bailey R. (2011) Principles for the development of a sustainable urban community. Vancouver experience. Public lecture at POLIT.ru. http://polit.ru/article/2011/10/25/bayley_anons/
4. Vendina O. (2010) Invisible shifts in urban development // Demoscope Weekly. No. 407-408 (January 25 - February 7). <http://demoscope.ru/weekly/2010/0407/analit01.php>
5. Doroshenko M.E. (2011) Innovative potential of the KIBS sector in Russia // Foresight. T. 5. No. 4. S. 50-65.
6. Landry C. (2011) Public lecture March 22, 2011. <http://www.creativeindustries.ru/rus/241>
7. Sluka N. (2008) Global cities // Expert. No. 15. C. 23-26.
8. Florida R. (2002) Creative class: people who determine the future. M.: Classics-XXI.
9. Harvey D. (2009) Utopias and the problem of their implementation // Project International. No. 2. S. 158-165.
10. Shchukin A. (2011) Time to take care of cities // Expert. No. 40 (773), October 10. C. 24-26.

**BOSHLANG’ICH SINFLARDA TEXNOLOGIYA DARS
MASHG’ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA INNOVATSION
TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING
SAMARALI USULLARI**

Nuriddinova Rohila

Andijon Davlat Universiteti San’atshunoslik fakulteti

Tasviriy san’at vamuhandislik grafikasi

2 -bosqich talabasi

O’zbekiston ta’lim va tarbiyaning bosh maqsadi va mazmuni tubdan yangilandi. Yosh avlod yangicha ruhda tarbiyalash, yangicha fikrlashga o’rgatish “Ta’lim to’grisida”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” hamda “Maktab ta’limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi” kabi muhim xujjatlarda o’z aksini topdi. Ta’lim mazmuni va sifatiga katta e’tibor qaratilgan bugungi kunda har bir pedagog o’z ish faoliyatini ilg’or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etmog’i kerak.

Bugungi kunda jamiyat rivojlanishining har bir davrida bo’lganidek, texnologiya faniga munosabat bugungi shiddatkor davrda ham o’z ahamiyatini yo’qotgani yo’q. Boshlang’ich ta’lim tizimiga innovatsion texnologiyalarni olib kirishda texnologiya fanini o’qitishda keng ko’lamda foydalanish imkoniyatlari mavjud.

Boshlang’ich sinflarda texnologiya darslari mazmuni o’quvchining qo’l harakat tizimlarini mukammal shakllantirish, ijodiy fikrlash, amaliy ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish, amaliy san’at na’munalari bilan tanishtirish, kasb-hunarga qiziqish uyg’otish asosiy vazifa sifatida qaralayotganligi sir emas.

Bugungi kun texnologiya darslarida, mehnat qurollaridan xavfsizlik qoidalariga rioya qilgan holda foydalana olish, qog’ozning inson faoliyatidagi ahamiyatini bilish va u bilan ishlay olish, mehnatga ijodiy va ongli yondosha olish, texnik modellashtirishga oid ishlarni bajara olish, qurilish materiallariga ishlov berish jarayonini bilish, karton bilan ishlay olish, o’zining va o’zgalarning mehnat faoliyatini baholay olish, uy-ro’zg’or ishlarini bajara olish, sodda konstruktorlik ishlarini bajarish

mahalliy va tabiiy materiallardan foydalana olish, gazlama, ip va tikuv asboblarini bilish, elementar tikuv ishlarini bajara olish inson mehnatini va faoliyatini turlarini anglash, qishloq va shahar aholisi hayoti va mehnatini bilish, duradgorlikka oid sodda va yengil ishlarni bajara olish (o'g'il bolalar), oddiy bichish-tikish ishlarini bajara olish(qiz bolalar) kabi ko'nikmalar egallaydilar.

Ko'nikmalarni egallashda boshlang'ich sinfda texnologiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish yuqori samara berishga zamin bo'la oladi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga yangilik, o'zgartirishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol usullardan foydalaniladi. texnologiya darslarida quyidagi interfaol usullardan ya'ni “Klaster”, “Rasmlı test”, “Harflarini joy-joyiga qo'yish” foydalanish maqsadga muvofiqdir.

2-sinf o'quvchilariga “Aplikatsiya, qog'ozdan turli hayvonlar va qushlarni yasash” mavzulari rejalashtirilgan. Bu mavzuni o'rgatishda quyidagi rasmlı testdan foydalanish o'quvchilarni o'zlari mustaqil ishlash uchun zamin bo'la oladi.

Rasmlı testni o'tkazish quyidagicha:

O'quvchilarni guruhlariga ajratib olamiz, guruhlariga ajratishda turli hayvonlar va qushlar rasmlaridan foydalanamiz, rasmlar guruhning soniga qarab tayyorlanadi (4 ta guruh bo'lsa 4 ta rasm), guruhlariga o'zlari tanlagan rasmni bo'laklarga ajratilgan holda tarqatiladi, ishni bajarish tartibini tushuntirib o'tiladi va bajarish uchun vaqt ajratiladi, o'quvchilar rasm bo'lakchalarini A4 o'lchamdagi qog'ozga yelimlab yopishtiradilar. Bu rasmlı testni o'quvchilarga individual shaklda ham o'tkazilsa bo'ladi.

1-rasm. (bo'laklarga ajratilgan holda). 2-rasm.(biriktirilgan holda).

Klaster tuzish o'quvchilarni fikrlash doirasini kengaytirishga asos bo'la oladigan interfaol usullardandir.

Misol uchun o'quvchilarga “mevalarni bilasizmi?”, “poliz ekinlari nomini bilasizmi?” kabi savollarga javobni klaster usuli yordamida yechilsa maqsadga muvofiq bo'ladi (Guruh shaklida bajarish).

Boshlang'ich ta'lim tizimiga innovatsion texnologiyalarni olib kirishda texnologiya fanini o'qitishda keng ko'lamda foydalanish ta'limning keyingi bosqichlari uchun asos vazifasini o'taydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari maktabga ilk kunlaridan boshlaboq ularning turli xil yo'nalishdagi qobiliyatlari, qiziqishlari e'tiborga olib qaralishi maqsadga muvofiqdir. Kimda qog'oz bilan ishlashga, kimda tikish va bichishga, kimda rangtasvirga, yana kimdadir kashtachilikka, hullas, har bir o'quvchi turli xil yo'nalishga moyilligi, qiziqishlarini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Omonov X.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat//O'zbekiston. – Toshkent, 2012. –b.24.
2. Mavlonova R.A. Mehnat o'qitish metodikasi// Toshkent. –Noshir, 2013. –b.71
3. Tursunos I.G., Bekchanov D.J. Ta'lim va tarbiya nazariyasi//Toshkent. – Chirchiq, 2019. –b.7.

EKOLOGIK MUAMMOLAR VA ULARDAN GEOGRAFIYA FANI TA'LIM JARAYONIDA FOYDALANISH

Suyarqulov Nizomiddin Maxmatqulovich

Qashqadaryo viloyati Shaxrisabz tumani 53 - umumta'lim maktab

Geografiya fani o'qituvchisi

Annotatsiya; Geografiya fani tabiiy va iqtisodiy va ijtimoiy qismlardan iborat bo'lganligi uchun unda tabiat va jamiyatdagi barcha muammolar mujassamlashgan. Mazkur muammolar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlar hamda ularni o'zaro ta'siri natijasida shakillanadi va rivojlanadi. Mazkur muammolardan ta'lim jarayonida foydalanishning eng muhim shartlaridan biri bo'lib ularni kelib chiqishiga ko'ra gruxlarga bo'lish muhim ahamiyatga ega. Ushbu muammolarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: - tabiiy geografik muammolar; - ijtimoiy-iqtisodiy geografik muammolar; - geoekologik muammolar; - ta'limiy va tarbiyaviy muammolardir.

Kalit so'zlar; tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, biogeografik muammolarga, Iqtisodiy geografik, bog'lar, o'rmonlar, ekinzorlar.

Абстрактный; Поскольку наука география состоит из естественной, экономической и социальной частей, в ней воплощены все проблемы природы и общества. Эти проблемы формируются и развиваются в результате природных и социально-экономических процессов и их взаимодействия. Одним из важнейших условий использования этих задач в учебном процессе является разделение их на группы по происхождению. Эти задачи можно разделить на следующие группы: - естественно-географические задачи; - социально-экономические географические проблемы; - геоэкологические проблемы; - воспитательные и воспитательные проблемы.

Ключевые слова; природные, социально-экономические, биogeографические проблемы, экономико-географические, парки, леса, насаждения.

Abstract; Since the science of geography consists of natural, economic and social parts, all the problems of nature and society are embodied in it. These problems are formed and developed as a result of natural and economic-social processes and their interaction. One of the most important conditions for using these problems in the educational process is to divide them into groups according to their origin. These problems can be divided into the following groups: - natural geographical problems; - socio-economic geographical problems; - geocological problems; - are educational and educational problems.

Keywords; natural, socio-economic, biogeographical problems, economic-geographical, parks, forests, plantations.

Tabiiy geografik muammolar insoniyat tarixi davomida jamiyatga ta’sir etgan asosiy muammolardan biri bo‘lib kelgan va bo‘lib qolmoqda. Bunday muammolarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

A) Yer qobig‘ining xususiyati bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar (zil-zila, vulqonlar, tiktonik harakatlar)

B) Atmosfera va iqlim bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar (kuchli shamollar, sellar, yashin tushishi, do‘l, sovuq urishi, qurg‘oqchilik .)

V) Yer usti suvlari bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar (suv toshqini, botqoqlanish,

G) Geografik muammolar, ya’ni tuproq, o‘simlik va hayvanot dunyosi bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar

D) Dunyo okeani bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar (okean satxini ko‘tarilishi, tayfun, tsunami) Yer qobig‘ini xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarni (jarayonlarni) oldindan olib bo‘lmaydi, faqat ularni sodir bo‘lishini oldindan bilib tegishli chora tadbirlarni amalga oshirish mumkin.

Masalan, zil-zila yoki vulqonni sodir bo‘lishini oldindan aytishni iloji bo‘lsa mazkur hududlarda aholi olib chiqib ketiladi.

O‘qituvlarga ayniqsa zil-zila va vulqonlar sodir bo‘lib turadigan hududlarda yashovchi o‘quvchilarga tushuntirish katta amaliy va ilmiy hamda ta’limiy ahamiyatga

ega. Tektonik harakatlar natijasida Yer yuzasining ma’lum bir joylarini asta sekin pasayishi va ko‘tarilishini Nedirlandiya hududi misolida tushuntirish mumkin. Yer po‘stini asta-sekin cho‘qishi natijasida Nedirlandiya hududi dengiz satxidan pastda qolib ketmoqda. Natijada Nedirlandiya hududini suv bosish havfi tug‘ilgan. Buni oldini olish uchun dengiz qirg‘og‘iga to‘g‘on qurilgan uning balandligi har yili ko‘tarilib turiladidi.

Atmosfera va iqlim bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar insoniyatni qadimdan qiziqtirib keladi. Hozirgi vaqtda ayrim atmosfera xodisalarini sodir bo‘lishini oldindan aytib beriladi va shunga mos ravishda chora tadbirlar ishlab chiqiladi. Masalan, sel, sovuq urishi, qirg‘oqchilik, bo‘ronlar va x.k Yer usti suvlari bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar ham hozirgi vaqtda oldindan aniqlanadi va tegishli chora tadbirlar ishlab chiqiladi. Bunday muammolarga (jarayonlarga) suv toshqinlari, botqoqlar xosil bo‘lishi kiradi.

Biogeografik muammolarga tuproq erroziyasi, o‘simlik va hayvonot dunyosining o‘zgarishi yoki kamayib ketishi kiradi. Ular asosan tabiiy sharoitni keskin o‘zgarishi natijasida sodir bo‘ladi. Dunyo okeani bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar qirg‘oq va orollarda joylashgan davlatlar uchun muhim muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Yer shari iqlimini asta-sekin ilishi natijasida materik va tog‘ muzliklari erib Dunyo okeani satxi ko‘tarilmoqda, okeanlar tayfunlar va tsunami qirg‘oqlarda va orollarda yashovchi xalqlarga katta zarar keltirmoqda. Masalan 2005 yil qishda Indoniziyada sodir bo‘lgan tsunami natijasida minglab aholi va dam oluvchilar xalok bo‘lishdi.

Iqtisodiy geografik muammolar ham insonlarni asosiy muammolari qatoriga kiradi. Masalan, tabiiy resurslar va ulardan foydalanish; Aholishunoslik va demografik muammolar; ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlantirish muammolari; transport va xaoqaro iqtisodiy munosabatlar muammolari.

Geoeklogik muammolar tabiat va jamiyatni o‘zaro ta’siri natijasida vujudga keladi va ularni quyidagi guruhlariga bo‘lishimiz mumkin: - tabiiy resurslardan oqilona

foydalanish muammolari; - tabiatni muhofaza qilish muammolari; - tabiatni tiklash muammolari;

Tabiatdan va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolari hozirgi davrda barcha fanlar oldida turgan umum insoniy muammo bo‘lib hisoblanadi. Tabiatdan noto‘g‘ri foydalanish oqibatida katta maydonlarda tuproqlar sho‘rlanib ketgan, shamol va suv erroziyasi oqibatida tuproqni sifati pasayib ketgan, yaylovlardan intensiv foydalanishi oqibatida ularni maxsuldorligi kamayib ketgan, o‘simlik resurslaridan noto‘g‘ri foydalanish oqibatida o‘rmonlar maydoni qisqarib ketgan, ovchilikni rivojlanishi bilan insoniyat tarixida ko‘p hayvonlar butunlay qirilib ketgan yoki butunlay yo‘qolish arafasida.

Shu munosabat bilan tabiatni va tabiiy resurslarni muxofaza qilish maqsadida butun jahonda qo‘riqxonalar, milliy bog‘lar, beosfera qo‘riqxonalari, buyurtmaxonalar tashkil qilingan. Jahon va alohida Davlatlar qizil kitoblari nashr qilingan va qilinmoqda.

Hozirgi paytda inson tomonidan buzilgan tabiat komplekslarini tiklash bo‘yicha juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Sanoat ishlab chiqarish natijasida hosil bo‘lgan texnogen landshaftlar bog‘larga, o‘rmonlarga, ekinzorlarga va dam olish maskanlariga aylantirilmoqda.

Demak, Geografiya ta’limining asosiy vazifalaridan biri muammoli dars texnologiyalarini ishlab chiqish jarayonida yuqoridagi muammolardan keng foydalanish va ularni o‘quvchilar ongiga chuqurroq singdirishdan iborat. Muammoli ta’lim texnologiyasini ishlab chiqishda O‘zbekiston va O‘rta Osiyodagi muammolardan foydalansa katta samara beradi. Masalan, Orol muammosi, Sibir daryolarini O‘rta Osiyoga burish muammosi, Qishloq xo‘jaligini keng rivojlanishi va tuproqlarni sho‘rlanishi muammosi .

Adabiyotlar:

1. Вахобов Х. Ўзбекистон географиясининг долзарб назарий ва амалий муаммолари. “ География фанинг долзарб назарий ва амалий муаммоалари” Респ. Илм-амал. конф. материаллари. Т. 2006 3-7
2. Вахабов х., Тошева Н. Жадидчилик даврида география фанининг ривожланиши “ География фанинг долзарб назарий ва амалий муаммоалари” Респ. илм- амал. конф. материаллари. Т. 2006 145-146 б.
3. Раджиев А.Б., Исмаилов А.А., Нарзиев Ж.Р., Ахмедов Х.П., Тог‘аева Г.О. Ўқувчилар саводхонлигини баҳолаш бўйича халқаро тадқиқотлар дастури. Тошкент, 2019.
4. Щенев В.А. Классификация уроков географии нетрадиционной формы. «География в школе». 1999 №2 с.33-34

**BOSHLANG'ICH SINFLARDA TEXNOLOGIYA DARSİ
MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA INNOVATSION
TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI
USULLARI**

Nuriddinova Rohila

Andijon Davlat Universiteti San'atshunoslik fakulteti

Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi 2 -bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda texnologiya darsi mashg'ulotlarini tashkil etishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning samarali usullari haqida gap boradi. O'zbekiston ta'lim va tarbiyaning bosh maqsadi va mazmuni tubdan yangilandi. Yosh avlod yangicha ruhda tarbiyalash, yangicha fikrlashga o'rgatish “Ta'lim to'grisida”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” hamda “Maktab ta'limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi” kabi muhim xujjatlarda o'z aksini topdi. Ta'lim mazmuni va sifatiga katta e'tibor qaratilgan bugungi kunda har bir pedagog o'z ish faoliyatini ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etmog'i kerak.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich, amaliy san'at, klaster, rasmlı test.

Rivojlanib borayotgan Bugungi kunda jamiyat rivojlanishining har bir davrida bo'lganidek, texnologiya faniga munosabat bugungi shiddatkor davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Boshlang'ich ta'lim tizimiga innovatsion texnologiyalarni olib kirishda texnologiya fanini o'qitishda keng ko'lamda foydalanish imkoniyatlari mavjud.

Boshlang'ich sinflarda texnologiya darslari mazmuni o'quvchining qo'l harakat tizimlarini mukammal shakllantirish, ijodiy fikrlash, amaliy ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish, amaliy san'at na'munalari bilan tanishtirish, kasb-hunarga qiziqish uyg'otish asosiy vazifa sifatida qaralayotganligi sir emas.

Bugungi kun texnologiya darslarida, mehnat qurollaridan xavfsizlik qoidalariga rioya qilgan holda foydalana olish, qog'ozning inson faoliyatidagi ahamiyatini bilish

va u bilan ishlay olish, mehnatga ijodiy va ongli yondosha olish, texnik modellashtirishga oid ishlarni bajara olish, qurilish materiallariga ishlov berish jarayonini bilish, karton bilan ishlay olish, o'zining va o'zgalarning mehnat faoliyatini baholay olish, uy-ro'zg'or ishlarini bajara olish, sodda konstruktorlik ishlarini bajarish mahalliy va tabiiy materiallardan foydalana olish, gazlama, ip va tikuv asboblarini bilish, elementar tikuv ishlarini bajara olish inson mehnatini va faoliyatini turlarini anglash, qishloq va shahar aholisi hayoti va mehnatini bilish, duradgorlikka oid sodda va yengil ishlarni bajara olish (o'g'il bolalar), oddiy bichish-tikish ishlarini bajara olish(qiz bolalar) kabi ko'nikmalar egallaydilar.

Ko'nikmalarni egallashda boshlang'ich sinfda texnologiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish yuqori samara berishga zamin bo'la oladi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga yangilik, o'zgartirishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol usullardan foydalaniladi. texnologiya darslarida quyidagi interfaol usullardan ya'ni “Klaster”, “Rasmi test”, “Harflarini joy-joyiga qo'yish” foydalanish maqsadga muvofiqdir.

2-sinf o'quvchilariga “Aplikatsiya, qog'ozdan turli hayvonlar va qushlarni yasash” mavzulari rejalashtirilgan. Bu mavzuni o'rgatishda quyidagi rasmi testdan foydalanish o'quvchilarni o'zlari mustaqil ishlash uchun zamin bo'la oladi.

Rasmi testni o'tkazish quyidagicha:

O'quvchilarni guruhlariga ajratib olamiz, guruhlariga ajratishda turli hayvonlar va qushlar rasmlaridan foydalanamiz, rasmlar guruhning soniga qarab tayyorlanadi (4 ta guruh bo'lsa 4 ta rasm), guruhlariga o'zlari tanlagan rasmni bo'laklarga ajratilgan holda tarqatiladi, ishni bajarish tartibini tushuntirib o'tiladi va bajarish uchun vaqt ajratiladi, o'quvchilar rasm bo'lakchalarini A4 o'lchamdagi qog'ozga yelimlab yopishtiradilar. Bu rasmi testni o'quvchilarga individual shaklda ham o'tkazilsa bo'ladi.

1-rasm. (bo'laklarga ajratilgan holda). 2-rasm.(biriktirilgan holda).

Klaster tuzish o'quvchilarni fikrlash doirasini kengaytirishga asos bo'la oladigan interfaol usullardandir.

Misol uchun o’quvchilarga “mevalarni bilasizmi?”, “poliz ekinlari nomini bilasizmi?” kabi savollarga javobni klaster usuli yordamida yechilsa maqsadga muvofiq bo’ladi (Guruh shaklida bajarish).

Boshlang’ich ta’lim tizimiga innovatsion texnologiyalarni olib kirishda texnologiya fanini o’qitishda keng ko’lamda foydalanish ta’limning keyingi bosqichlari uchun asos vazifasini o’taydi.

Boshlang’ich sinf o’quvchilari maktabga ilk kunlaridan boshlaboq ularning turli xil yo’nalishdagi qobiliyatlari, qiziqishlari e’tiborga olib qaralishi maqsadga muvofiqdir. Kimda qog’oz bilan ishlashga, kimda tikish va bichishga, kimda rangtasvirga, yana kimdadir kashtachilikka, hullas, har bir o’quvchi turli xil yo’nalishga moyilligi, qiziqishlarini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Omonov X.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat//O’zbekiston. – Toshkent, 2012. –b.24.
2. Mavlonova R.A. Mehnat o’qitish metodikasi// Toshkent. –Noshir, 2013. –b.71
3. Tursunos I.G., Bekchanov D.J. Ta’lim va tarbiya nazariyasi//Toshkent. – Chirchiq, 2019. –b.7.

STATISTIK KO'RSATKICHLAR MOHIYATI VA TURLARI

Baxshillayeva Shaxnoza Said qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti 2- kurs

Statistika ta'lim yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada statistik ko'rsatkichlar mohiyati va turlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Statistika, guruhlash, mohiyat, vazifa, tur, ma'lumot, jarayon.

Statistika ijtimoiy – iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganadi. Ijtimoiy voqea – hodisalarga aholining soni, uning xarakati, sog'ligi, ta'lim olishi, turmush darajasi bilan bog'liq jarayonlar kiradi. Iqtisodiy voqea – hodisalarga mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, savdo, sog'liqni saqlash va shu kabi tarmoqlarda sodir bo'layotgan jarayonlar), tayyor mahsulotlarni taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq jarayonlar kiradi. Ijtimoiy – iqtisodiy voqea – hodisalar holati va harakati ma'lum ko'rsatkichlarda ifodalanadi.

Statistik ko'rsatkichlar ijtimoiy – iqtisodiy voqea – hodisalarning miqdoriy tomonlarini ularning sifat mohiyati bilan uzviy bog'liqlikda ifodalaydi. Voqea – hodisalarning miqdoriy tomoni deganda, ularning soni, hajmi, o'lchami, qiymati kabi miqdorlar tushuniladi. Sifat esa voqea – hodisalarning ichki qiyofasi, mohiyatidan kelib chiqadi. Statistika ko'rsatkichlar miqdoriy va sifat tomondan chambarchas bog'liqlikda o'rganiladi. Ijtimoiy – iqtisodiy voqea – hodisalar ma'lum makon va zamonda sodir bo'ladi.

Shuning uchun ham statistik ko'rsatkichlar ularni makon (korxonalar, firma, birlashma, tuman va mamlakat miqyosida) va davrlar (kunlar, oylar, choraklar, yil va yillar) bo'yicha o'rganadi. Demak, statistik ko'rsatkichlar deb, ommaviy ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarning ma'lum makon va zamondagi holatini, xarakatini, rivojlanishini, tarkibiy tuzilishini ifodalovchi me'yorlarga aytiladi. Ijtimoiy – iqtisodiy

voqea – hodisalar holati va xarakati, ularni kuzatishdan (o‘rganishdan) olingan miqdorlar (raqamlar) bilan ifodalanadi.

Statistik ko‘rsatkichlarning turlari hodisalar kabi ko‘p bo‘lganligi sababli, ularni biror belgilari bo‘yicha tasniflash lozim bo‘ladi. Statistik ko‘rsatkichlar voqea – hodisalar to‘plamini qamrab olishiga qarab, makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga guruhlanadi. Mikroiqtisodiy ko‘rsatkichlar faoliyat yurutuvchi sub’ektlarda (firma, korxonalar ularning bo‘limlari, birlashmalar, korporatsiyalar va shu kabilar) sodir bo‘layotgan jarayonlarni ifodalaydi. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar mamlakat yoki uning hududlaridagi ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar holati va xarakatini ifodalaydi. Angren ko‘mir konida qazilgan ko‘mir, biror fermer xo‘jaligida terilgan paxta, biror korxonada ishlayotgan xodimlar soni va shu kabilar mikroiqtisodiy ko‘rsatkichlardir. Mamlakat miqyosida qazib olingan ko‘mir, viloyat yoki mamlakat miqyosida tayyorlangan paxta, ishlayotgan xodimlar soni va shu kabilar makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardir. Statistik ko‘rsatkichlar miqdori raqamlar bilan ifodalanadi.

Miqdorlar mohiyatiga ko‘ra mutloq, nisbiy va o‘rtacha miqdorlarga bo‘lishi mumkin. Ularning mohiyati keyingi savol va mavzularda yoritiladi. Statistik ko‘rsatkichlar olish usuliga qarab birlamchi va ikkilamchi (hosilaviy) ko‘rsatkichlarga guruhlanadi. Birlamchi ko‘rsatkichlar hodisa va jarayonlarni kuzatishdan olingan, hamda ular asosida jamg‘arilgan ko‘rsatkichlardir. Ikkilamchi (hosilaviy) ko‘rsatkichlar birlamchi ko‘rsatkichlar asosida matematik amallarni qo‘llab topilgan, hosil bo‘lgan ko‘rsatkichlardir. Mehnat unumdorligi, hosildorlik, korxonalar (firma) rentabelligi kabi ko‘rsatkichlar ikkilamchi (hosilaviy) ko‘rsatkichlarga misol bo‘ladi.

Demak, statistik ko‘rsatkichlarda: ko‘rsatkichlarning nomi (voqea – hodisalar, ob’jektning nomi), ularning qachon, qayerda bo‘lganligi, o‘lchov birligi va raqamda ifodalangan voqea – hodisaning miqdori bo‘lar ekan. Iqtisodchi mutaxassislar bu raqamlarni o‘qib, ularni tilga kiritib, mohiyatiga tushunib, hodisa va jarayonlarning holatiga va davr mobaynida qanday o‘zgarganligiga baho berar ekan. Ijtimoiy va iqtisodiy hodisalar, jarayonlar tegishli ko‘rsatkichlarda ifodalanadi.

Bu ko‘rsatkichlar turli xil miqdorlarda, ma’lumotlarda berilib, hujjatlarda qayd qilinadi. Statistik kuzatish natijasida miqdorlar yig‘ilib, tegishli ko‘rsatkichlar bo‘yicha guruhlanib, o‘rganiladi. Miqdorlarda ifodalangan iqtisodiy va ijtimoiy ko‘rsatkichlarni umumlashtirib, tegishli xulosalar chiqarish statistikaning asosiy vazifasidir. Xodisa va jarayonlar dastlab mutloq miqdorlarda qayd qilinadi, so‘ngra esa ular asosida nisbiy va o‘rtacha miqdorlar hisoblab topiladi. Demak mutloq miqdorlar har qanday statistik ko‘rsatkichlarning dastlabki (boshlang‘ich) shaklidir. Miqdorlar qo‘shish, ayirish, o‘lchash kabi amallarni bajarish bilan aniqlanadi. Aholining umumiy soni, shu jumladan erkaklar va ayollar soni, korxonalarda xodimlar soni, ishlab chiqarilgan stanoklar soni - “bir”, “ikki”, “uch” kabi sonlarda qayd qilinadi. Ularning to‘plamlari ming kishi, ming dona kabi son ko‘rsatkichlarda ifodalanadi. Qurilgan yo‘llar uzunligi, daryolarning uzunligi, bosib o‘tilgan yo‘l - metr, kilometr kabi uzunlik o‘lchovi birliklari bilan ifodalanadi.

Murakkab xodisalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar kompleks o‘lchov birliklarida ifodalanadi. Bunday hodisalar ikki va undan ortiq o‘lchov birliklarining o‘zaro birikmasi bilan tavsiflanadi. Masalan: tashilgan yuk - tonna/ kilometrda, ishlab chiqarilgan elektr quvvati kilovatt - soatda, xodimlarning ishlagan ish vaqtlari - kishi / soatda. Lekin natura o‘lchovida xususiyatlari bilan har xil bo‘lgan hodisa va jarayonlar umumlashtirib ko‘rsatilmaydi. Shuning uchun ham qiymat (pul) o‘lchovi ishlatiladi. Barcha hodisa va jarayonlarni pul o‘lchovida ya’ni yagona o‘lchovda umumlashtirib ko‘rsatish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Теория статистики. Учебник. Под ред. Р.А.Шмойловой. – М.: Финансы и статистика, 2005.
2. Tuxliyev N. va boshqalar. O‘zbekiston iqtisodiyoti asoslari. T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006.
3. Xudayberdiev U.X., Xoliqulov A.N., Turdibekov YU.I. Statistika. O‘quv uslubiy qo‘llanma. Samarqand, SamISI, 2012.
4. Xudayberdiev U.X., Xoliqulov A.N., Babanazarova S.A. Statistika. O‘quv uslubiy qo‘llanma. (2-qism) Samarqand, SamISI, 2014.
5. Xudayberdiev U.X. Statistika. Ma’ruza matnlari. Samarqand, SamISI, 2011

**TANLAB KUZATISH USULI TO‘G‘RISIDA TUSHUNCHA, UNING BOZOR
IQTISODIYOTI SHAROITIDAGI AHAMIYATI VA ZARURIYATI**

Baxshillayeva Shaxnoza Said qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti 2- kurs

Statistika ta'lim yo'nalishi talabasi.

Annontatsiya: Ushbu maqolada tanlab kuzatish usuli to‘g‘risida tushuncha, uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi ahamiyati va zaruriyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Zarurat, iqtisod, nazariya, jarayon, usul ,kuzatish.

Yalpi ma’lumotlarni tadqiqot qilishning statistik uslubiyati o‘rganilayotgan ob’ektlarni qamrab olishiga qarab, kuzatishning ikki usuli: yalpi va qisman kuzatishga bo‘linadi. Qisman kuzatishning eng muhim turlaridan biri bo‘lib, tanlab kuzatish usuli hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tanlab kuzatish usulining qo‘llanilishiga bo‘lgan ehtiyoj yanada yaqqolroq namoyon bo‘lmoqda. O‘zbekiston respublikasi statistikasining milliy hisoblar tizimi halqaro andozalariga o‘tishi MHT ko‘rsatkichlarini aniqlash va ularni tahlil qilishda tanlab kuzatish usulining keng ko‘lamda qo‘llanilishini taqozo etadi.

Tanlab kuzatish usuli deb, tasodifiy holda tanlab olingan to‘plam birliklarini kuzatish natijasida olingan ma’lumotlarni bosh to‘plamga yoyilishiga aytiladi. Tanlab kuzatish usulining vazifasi tanlab olingan to‘plam birliklari asosida o‘rganilayotgan to‘plamning hammasiga umumiy tavsif berishdan iboratdir. Tanlab kuzatish usulining qo‘llanilishining eng muhim shartlari bo‘lib, uning hamma qoidalari va tamoillariga amal qilish va to‘plam birliklarini tanlash ishlarini ilmiy asosda tashkil qilishdir.

Tanlab kuzatish usulining qo‘llanilishiga ehtiyoj turli sabablarga ko‘ra yuzaga keladi. Ma’lumki, hozirgi bosqichda xo‘jalik faoliyatining bozor iqtisodiyotiga xos ko‘plab sub’ektlari yuzaga keldi. Bular jumlasiga aksionerlik jamiyatlari, fermer xo‘jaliklari, kichik korxonalar, qo‘shma korxonalar va shu singarilar kiradi. Yuzlab va minglab xo‘jalik sub’ektlarini yalpi kuzatishni amalga oshirish katta miqdordagi

moddiy, moliyaviy va boshqa harajatlarni talab qiladi. Tanlama kuzatish usulining qo‘llanilishi esa ko‘plab ish kuchi va mablag‘larni tejash imkonini beradi, bu esa bozor munosabatlari sharoitida muhim ahamiyatga egadir.

Resurslarni tejalishidan tashqari , yana bir muhim sabablardan biri, tanlab kuzatish usulining qo‘llanilishi, kerakli ma’lumotlarni to‘plash uchun sarf qilinadigan vaqtning ham tejalishiga, oqibat natijada esa ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida to‘planishiga imkon beradi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti ijtimoiy - iqtisodiy vaziyatning tez-tez o‘zgarib turishiga sabab bo‘ladigan bugungi kunda vaqt omili muhim ekanligi tanlab kuzatish usulini qo‘llanilishini zaruriy shartlardan biriga aylantiradi. Statistik ma’lumotlarni olishda tanlama kuzatish usulining qo‘llanilishining ahamiyati, ayniqsa, kuzatish dasturini yanada kengaytirishda namoyon bo‘ladi. Chunki, bu holda to‘planning nisbatan kamroq qismini kuzatishni taqozo qiladi. Bu esa, tanlab olingan to‘plam birliklarini atroflicha va chuqurroq o‘rganish imkoniyatni beradi. Alohida takidlash lozimki, ko‘p hollarda amaliyotda ommaviy hodisa va jarayonlarni o‘rganishda mahsus vazifalarga duch kelinadi. Bunday vazifalarga, mahsulotlar va tovarlar sifatini o‘rganish bilan bog‘liq bo‘lgan vazifalarni aytish mumkin, ayniqsa mahsulot va tovarlar sifatini tekshirish ularning yo‘qotilishi bilan bog‘liq bo‘lgan hollarda. Masalan, tanlab kuzatish usuli yordamida lampochkalar, gugurt, ayniqsa oziq-ovqat mahsulotlari va shu singarilarning sifatini o‘rganish, ma’lumki ularning ma’lum miqdorda buzilish va yo‘qolishlarga olib keladi. Hozirgi sharoitda O‘zbekiston respublikasining tashqi iqtisodiy aloqalari ham rivojlanib bormoqda, oziq-ovqat va nooziq ovqat tovarlarining sifatini nazorat qilishda bojxona tekshiruvlarida ham tanlama kuzatish usulining muvaffaqiyat bilan qo‘llanilishiga zaruriyat tug‘ilmoqda.

Tanlab kuzatish usulining bozor munosabatlari sharoitida statistik ma’lumotlarni to‘plashning eng muhim usuliga aylanib qolishning yana bir sabablaridan biri, yalpi kuzatish ma’lumotlarining to‘g‘riligini tekshirib ko‘rish va qayta ishlashda undan foydalanish imkoniyatidir. Shunday qilib, tanlama kuzatishni qo‘llashni zaruriyati quyidagilardan kelib chiqadi:

- barcha tovar-moddiy iste’mol boyliklarini yoppasiga (to‘liq) kuzatishdan o‘tkazish mumkin emasligidan.

Chunki ularni yoppasiga kuzatishdan o'tkazsak (tekshirishdan o'tkazsak) iste'molga yaroqsiz bo'lib qoladi;

- kuzatishni o'tkazishda mablag' va vaqtni tejash uchun. Ayrim voqea-hodisalarni yoppasiga kuzatishdan o'tkazish mumkin, lekin ularni kuzatishdan o'tkazish uchun uzoq tayyorgarlik, katta mablag' va ko'p vaqt kerak bo'ladi Misol: Aholini ro'yxatdan o'tkazish, narxning o'zgarishini o'rganish va shu kabilar;

- yalpi kuzatish ma'lumotlarining to'g'riligini tekshirish uchun tanlab kuzatish usulidan foydalaniladi.

Kuzatish uchun ajratib olingan to'plam birliklari statistikada tanlama to'plam (n), birliklar tanlab olingan to'plam esa bosh (general) to'plam (N) deb aytiladi. Bosh va tanlama to'plam parametrlarining asosiy harakteristikalari quyidagi 6.1- jadvalda keltirilgan. Statistik tanlama kuzatishning natijalari asosan kuzatishga tayyorgarlik jarayonining darajasiga bog'liqdir. Tayyorgarlik darajasi deganda, tanlama kuzatish loyihalarining ayrim qoida va tamoyillariga bo'ysunish darajasi tushuniladi. Loyihalashning muhim elementi bo'lib, tanlab kuzatishning tashkiliy rejasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Теория статистики. Учебник. Под ред. Р.А.Шмойловой. – М.: Финансы и статистика, 2005.
2. Tuxliyev N. va boshqalar. O'zbekiston iqtisodiyoti asoslari. T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006.
3. Xudayberdiev U.X., Xoliqulov A.N., Turdibekov YU.I. Statistika. O'quv uslubiy qo'llanma. Samarqand, SamISI, 2012.
4. Xudayberdiev U.X., Xoliqulov A.N., Babanazarova S.A. Statistika. O'quv uslubiy qo'llanma. (2-qism) Samarqand, SamISI, 2014.
5. Xudayberdiev U.X. Statistika. Ma'ruza matnlari. Samarqand, SamISI, 2011

**IJTIMOYIY-IQTISODIY HODISALAR DINAMIKASI TO‘G‘RISIDA
TUSHUNCHA. DINAMIKA QATORLARI, ULARNING AHAMIYATI VA
TURLARI**

Baxshillayeva Shaxnoza Said qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti 2- kurs

Statistika ta’lim yo’nalishi talabasi

Annontatsiya: Ushbu maqolada ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar dinamikasi to‘g‘risida tushuncha, dinamika qatorlari, ularning ahamiyati va turlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy, iqtisodiy, dinamika, tur, ahamiyat, tajriba, o‘zgarish, ifodalash, miqdor.

Ijtimoiy - iqtisodiy hodisalar dialektika nuqtai-nazaridan doimo o‘zgarishda, rivojlanishda va taraqqiyotda hisoblanadi. Shuning uchun ham statistikada ijtimoiy - iqtisodiy hodisalarning vaqt ichida (ma’lum muddat, davr ichida) o‘zgarishini, hamda bu o‘zgarishlarning umumiy qonuniyatlarini aniqlash maqsadida, statistikaning o‘ziga xos usuli bo‘lgan dinamika qatorlaridan foydalanadi. Dinamika qatorlari deb ommaviy ijtimoiy - iqtisodiy hodisalarni ma’lum davr (vaqt) ichida tavsiflovchi raqamlardan tashkil topgan qatorlarga aytiladi. Har qanday dinamika qatorlarida ikki element: vaqtni bildiruvchi payt sanalar yoki davrlar (yillar, oylar va shu kabilar); o‘rganilayotgan hodisani ifodalovchi miqdorlar (soni, hajmi va hokazo) bo‘lishi shart.

Dinamika qatorlarni ifodalovchi raqam miqdorlar daraja (D) deyiladi. Ularda boshlang‘ich daraja (bazis davr darajasi-Do), oxirgi daraja yoki joriy davr (-D1) va rejalashtirilgan davr (Dr) mavjuddir. Dinamika qatorlarini tuzishda eng avvalo miqdorlarning taqqoslama bo‘lishiga e’tibor berish lozim. Dinamika qatorlari taqqoslama bo‘lishi uchun, ular darajasi hududiy jihatdan, vaqt birligi bo‘yicha, hisoblash usuli, narx - navo va aniqlik jihatdan bir xil bo‘lishi lozim. Agarda dinamika qatorlari darajasi qaysi bir jihatidan taqqoslab bo‘lmaydigan bo‘lsa, ularni tegishli

usullarni qo‘llab taqqoslama holatga keltirish lozim. Shundagina bu ijtimoiy - iqtisodiy hodisalar dinamika qatorlarini statistik o‘rganishdan to‘g‘ri xulosalar chiqarish mumkin.

Dinamika qatorlar darajalari mutloq, nisbiy va o‘rtacha miqdorlardan tuzilgan bo‘lishi mumkin. Dinamika qatorlarida keltirilgan darajalar o‘rganilayotgan hodisaning ma‘lum bir davr oralig‘idagi holatini yoki ma‘lum bir paytdagi holatini aks ettirishi mumkin. Hodisa, jarayonlarning ma‘lum davr ichidagi holatini ifodalovchi darajalardan tuzilgan dinamika qatorlar davriy dinamika qatorlar deyiladi.

Davrda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, tayyorlangan paxta, g‘alla va boshqa mahsulotlar hosili, qazib olingan oltin, ko‘mir va boshqa tabiiy boyliklar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar qatori davriy dinamika qatorlarga misol bo‘lishi mumkin. Davriy dinamik qatorlar miqdorlarini qo‘shib, davrlar mudati uzaytirilgan holdagi (oylar ma‘lumotlarini qo‘shib yil, yillarni qo‘shib-besh yillik va hokazo) ma‘lumotlarni olish mumkin. Hodisalarning ma‘lum bir sanadagi, paytdagi holatini ifodalovchi darajalardan tashkil topgan dinamika qatorlari payt (momentli) dinamika qatorlari deyiladi.

Ma‘lum sanadagi aholi soni, tovar - moddiy boyliklar qoldiqlari, mavjud korxonalar soni va shu kabilar payt dinamika qatorlariga misol bo‘la oladi. Demak, payt dinamika qatorlarda o‘rganilayotgan hodisaning ma‘lum bir sanaga, paytga holatini (miqdorini) ifodalaydi, ularning darajalarini qo‘shib bo‘lmaydi, chunki takroriy hisob bo‘ladi, ya‘ni keyingi sanadagi miqdor to‘liq bo‘lmasa ham oldingi sanadagi miqdorni o‘z ichiga oladi. Demak, dinamika qatorlarni davriy yoki payt holatda tuzish ixtiyoriy emas, balki raqamlar tavsiflaydigan hodisalar mohiyatidan kelib chiqadi. Ko‘pincha mutloq miqdorlardan tashkil topgan dinamika qatorlari asosida, o‘rtacha va nisbiy miqdorlar hisoblanib, ularning dinamika qatorlari tuziladi. Bunday mutloq miqdorlar asosida hisoblab topilgan o‘rtacha va nisbiy miqdorlar qatorlari hosilaviy dinamika qatorlari deyiladi.

Ijtimoiy - iqtisodiy hodisa, voqealar doimo o‘zgarishda, rivojlanishda ekanligi ma‘lum. Bu hodisa, voqealar miqdorlari dinamika qatorlarida berilganda, ularning darajalari juda ko‘p omillar natijasida shakllanadi. Bu omillarning ayrimlari asosiy

bo‘lib, bu ko‘rsatkichga doimiy ravishda ta’sir etadi, hamda ko‘rsatkich o‘zgarishning qonuniyatini belgilaydi. Boshqa ayrim omillar ko‘rsatkichlarga tasodifiy, vaqtinchalik ta’sir ko‘rsatib, darajalarning chetlanishga olib keladi.

Dinamika qatorlar o‘zgarish tendensiyasini aniqlashda qo‘llanadigan analitik tekislash usuli boshqa usullarga nisbatan bir muncha to‘g‘riroq natija beradigan usuldir. Bu usulning mohiyati shundaki, qatorlar o‘zgarishiga qarab, to‘g‘ri matematik tenglamani topib, haqiqiy darajalarni, vaqt funksiyasi $y_t = f(t)$ darajasida hisoblashdir. Bu vazifa qiyinroq bo‘lib, qator darajalarining umumiy yo‘nalishiga qarab, turli matematik funksiya formulalaridan foydalaniladi. Agarda dinamika qatorlari o‘zgarishsiz yoki arifmetik progressda ya’ni mutloq qo‘shimcha o‘shish bir tekis bo‘lsa, unda to‘g‘ri chiziqli tenglama: $y_t = a_0 + a_1 t$ foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Nabiyev X., Nabiev D. “Iqtisodiy statistika”. “Aloqachi” nashriyoti, 2008 y.
2. Nabiyev X., Ayubjonov A., Sayfullayev S. Iqtisodiy statistika. T.: “Iqtisodiyot”, 2014.
3. Экономическая статистика. Учебник. Под ред. Ю.Н.Иванова. М.: Инфра – 2009.
4. Pardayev M.Q., Mirzayev Q., Pardayev O. Xizmatlar sohasi iqtisodiyoti. T.: “Iqtisod-moliya”. 2014.
5. Теория статистики. Учебник. Под ред. Р.А.Шмойловой. – М.: Финансы и статистика, 2005.
6. .Tuxliyev N. va boshqalar. O‘zbekiston iqtisodiyoti asoslari. T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006.

TABLE OF CONTENTS / ОГЛАВЛЕНИЯ / MUNDARIJA

№	The subject of the article / Тема статьи / Maqola mavzusi	Page / Страница / Sahifa
1	O‘ZBEK TILI VA QOZOQ TILI FONETIK HODISASIGA BIR NAZAR	4
2	IQTISODIYOTNI BOSHQARISHDA XIZMAT KO‘RSATISH SOHASINI TRANSFORMASİYALASH USTUVOR VAZIFA HISOBLANADI	8
3	INSON PSIXIKASINING ILMIY TADQIQOT METODLARI	18
4	UNIVERSITET TALABALARIDA LUG‘AT TAHLILI STRATEGIYALARINI RIVOJLANTIRISH	23
5	КОКАНДСКИЕ ПОЭТЕССЫ: НОДИРАБЕГИМ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНИЦА ШКОЛЫ ПОЭЗИИ	32
6	O‘QUVCHILAR FAOLIYATIDA QA‘TIYATLILIKNI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOSLIGI	37
7	TIL TARAQQIYOTINING MUHIM BIR BO‘G‘INI	41
8	DERIVATSIYA HODISASI HAMDA GAPNING PROPOZITIV STRUKTURASI	45
9	QADIMGI BAQTRIYA SHAHARLARI TARIXI	50
10	ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ НАЛОГОВ В СТАБИЛИЗАЦИИ ДОХОДОВ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ СТРАНЫ	56
11	БИР НОМАЪЛУМЛИ НОЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАНИ НЬУТОН УСУЛИДА ЕЧИШ	66
12	ОДДИЙ ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕНГЛАМА УЧУН ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЭЙЛЕР УСУЛЛАРИ 69	69
13	ГАДЖЕТОЗАВИСИМОСТЬ В ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ	75
14	THE CITY IS OWNED BY THE RESIDENTS	79
15	BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TEXNOLOGIYA DARSİ MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA INNOVATSİON TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI USULLARI	86
16	EKOLOGİK MUAMMOLAR VA ULARDAN GEOGRAFIYA FANI TA‘LİM JARAYONIDA FOYDALANISH	89
17	BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TEXNOLOGIYA DARSİ MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA INNOVATSİON TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI USULLARI	94
18	STATISTİK KO‘RSATKICHLAR MOHIYATI VA TURLARI	97
19	TANLAB KUZATISH USULI TO‘G‘RISIDA TUSHUNCHA, UNING BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDAGI AHAMIYATI VA ZARURIYATI	100

20	IJTIMOY-IQTISODIY HODISALAR DINAMIKASI TO‘G‘RISIDA TUSHUNCHA. DINAMIKA QATORLARI, ULARNING AHAMIYATI VA TURLARI	103

***Note!**—Pedagogs || articles and numbers in the legal, medical, social, scientific journal, information in classes, information rights and the correct authorities are responsible for the accuracy of the authorities.*

Editor in chief
Saidova Mohinur Jonpo'latovna

Executive Secretary
Abdurahmonov Boburjon

Preparing for publishing
Xoliqov Toxirjon Shavkatjon o'g'li